

DOI: 10.7596/taksad.v6i3.909

Citation: Sağır, A., & Demirağ, H. (2017). Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları: Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016). Journal of History Culture and Art Research, 6(3), 592-629. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i3.909>

Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları: Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016)

Women and Womanhood Debates in the Context of Religion and Tradition: Example of Religious Khutbahs (2006-2016)

Adem Sağır¹, Hülya Demirağ²

Abstract

The history of women and womanhood is surrounded by a factual reality which has been affected by historic tradition, social institutions, and cultural practices. Women studies in social sciences are often nourished by feminist approaches within patriarchy debates. The hypothesis of patriarchy's being derived from religion and tradition is highly determinant while forming an estimate of women's status. This acceptance is also seen as the main reason of seeing women as a second class in eastern societies. This study represents the effort of digressing this acceptance. The main source of this effort is women and womanhood being in khutbahs used by Presidency of Religious Affairs of Turkey within the scope of non-formal religious education. The study aims to determine the discourses through which woman phenomenon has been expressed in khutbahs issued between 2006 and 2016 (on 599 khutbahs). In this context, 43 khutbahs issued throughout Turkey have been chosen. These khutbahs have been made content analysis under the categories of privacy, violence to family and women. Khutbahs, which are ways of non-formal religious education, are noteworthy as they are read in mosques that gather all kind of people from society. These Khutbahs also stresses about the importance of womanhood and give chapters to respect women. Thus, how women have been expressed, the responsibilities given to women and the ways of describing women's roles in khutbahs are important to achieve the aim of the study.

Keywords: Gender, Woman, Religion, Feminism, Presidency of Religious Affairs, Khutbah.

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü, Turkey. E-mail: ademsagioglu@gmail.com

² Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Turkey. E-mail: hlya.dmr213378@gmail.com

Öz

Kadın ve kadınlığın tarihi gelenekler, toplumsal kurumlar ve kültürel pratiklerin etkilediği olgusal bir gerçeklikle çevrilidir. Sosyal bilimlerde kadın araştırmaları, sıklıkla ataerkillik tartışmaları içerisinde feminist yaklaşımlardan beslenmektedir. Ataerkilliğin din ve gelenekten türediği varsayımı, kadının toplumsal konumu ve statüsünü değerlendirilirken oldukça belirleyicidir. Bu kabul aynı zamanda Doğu toplumlarında kadının ikincil planda kalmasının temel nedeni olarak görülmektedir. Çalışma, bu kabule bir parantez açma çabasını yansıtmaktadır. Çabayı besleyen damar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaygın din eğitimi kapsamında kullandığı hutbelerde yer alan kadın ve kadınlık olmuştur. Araştırmada, 2006-2016 yılları arasında yayınlanan 599 hutbe içerisinde kadın olgusunun hangi söylemlerle ifade edildiğini saptamak amaçlanmıştır. Bu kapsamda Türkiye geneli için yayınlanmış 43 hutbe seçilmiştir. Bu hutbeler mahremiyet, aile ve kadına şiddet kategoriler başlığında içerik analizine tabi tutulmuştur. Yaygın din eğitimi aracı olan hutbeler, toplumun her kesiminden insanı toplayan camilerde okutulduğu düşünüldüğünde dikkate değer bulunmuştur. Böylece hutbelerde kadının nasıl anlatıldığı, İslam dini içerisinde kadına yüklenen sorumluluklar ve kadınların rollerinin tanımlanma biçimleri çalışmanın amacı için önemlidir. Kadına değer verilmesinin İslam dini açısından zorunlu olduğundan bahsedilen hutbelerde, kadının olması gereken konuma dair bir projeksiyon sunmaktadır. Bu bağlamda da hutbelerde kadına yönelik temalar işlenerek, İslam'ın kadına verdiği önem vurgulanmaya çalışılmıştır. Toplumda kadına yönelik yapılan haksızlıkların yanlış olduğu ve bunların ne İslam ne de Müslümanlıkla bağdaşmadığı mesajı verilerek, toplumda var olan sorunların önüne geçilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadın, Feminizm, Din, Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbe.

1. GİRİŞ

Kadın ve kadınlığın tarihi gelenekler, toplumsal kurumlar ve kültürel pratiklerin etkilediği olgusal bir gerçeklikle çevrilidir. Kadın araştırmaları, sıklıkla ataerkillik tartışmalarını merkeze koyan feminist yaklaşımlardan beslenmektedir. Ataerkilliğin din ve gelenekten türediği varsayımı, kadının toplumsal konumu ve statüsü değerlendirilirken oldukça belirleyici olmaktadır. Bu kabul aynı zamanda Doğu toplumlarında kadının ikincil plana atılmasının besleyici kaynağı olarak görülmektedir. Doğu toplumlarında kadının ikincil planda kalmasının *İslamiyet'in kadına biçtiği varsayılan ikincil role bağlanması* da sıklıkla kullanılan bir argümandır. Hem feminist literatür hem de modernizm tartışmaları içerisinde kadın-din ilişkiselliğinde İslamiyet'in kadını engelleyici bir araçsallıkta tanımlanması söz konusudur. Kadın üzerindeki etkisinin böylesi yorumu dinin *toplumda meydana getirdiği*

meşrulaştırıcı kutsal gücüyle ilişkilendirilmektedir. Kadının toplumsal konumu bağlamında dile getirilen kadın erkek eşitsizliğine dayalı geleneksel cinsiyet rollerinin kutsallaştırılarak erkeğe bağımlı hale geldiği (Bodur, 2014: 5) de bu kabulü destekleyici bir argüman olarak kullanılmaktadır. Günümüz *kadın araştırmalarında dinin bağımsız bir alana dönüşmesi* (Toker, 2012: 741) dinin de bahsi geçen argümanlarla kadın araştırmalarında kullanılmasına kaynaklık etmiştir. Böylece kadın ve kadınlık üzerine tartışmalar, din ve toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkide kendisine doğrudan yer bulmaktadır.

Geçmişten bugüne din, sosyal hayatı şekillendirici ve yönlendirici bir toplumsal olgu olarak tanımlanmıştır. Yılmaz'a göre (2012: 24) "*küreselleşme*" *olgusunun dünyaya yeni bir şekil vermeye başladığı günümüzde "din" konulu tartışmalar sürüp gitmektedir.* Bireyin kimliğinin oluşumunda dini tutum ve değerlerin önemli bir etkisi vardır. Din, ayrıca gündelik hayatı düzenleyen ve sosyal davranışı kuşatıcı bir role sahip kültürün de temel besleyici kaynaklarından birisidir. Okumuş'a göre (2003: 89) *dinin sosyal hayattaki meşrulaştırıcı ve baskın gücü daha çok insanlararası ilişkilerde, kurumsal ve grupsal ilişkilerde ortaya çıkmaktadır.* Din, meşrulaştırma boyutuyla toplumsal gerçekliği onaylayarak insanlar katında geçerli kılmaktadır. Dinin bu yönü aynı zamanda sosyalleşme gerçekliğiyle aynı düzlemde tutulmaktadır. Okumuş'a göre (2014: 443) din, genel olarak sosyalleşme sürecine veya sosyalleşmenin bazı boyut veya unsurlarına meşruluk atfederek bireyin toplumsallaşmasına katkıda bulunmaktadır. Yazara göre din, toplumsal bir olgu olarak sosyalleşme sürecinde etkileşim halinde öğrenilmekte ve yaşanan bir gerçeklik haline gelmektedir (Okumuş, 2014: 433). Kuşkusuz dinin; *bireylere zihniyet ve ideoloji kazandırması* (Berger, 1995: 460), *toplumsal olaylar karşısındaki tutumları ve eylemleri belirlemesi* (Okumuş, 2003: 69) veya *dünyayı anlama ve kendini o dünyada belli bir yere yerleştirme modeli olarak işlev gören bir fenomen* (Mardin, 1992: 25; Berger, 1993: 58) olması etkisini geniş bir toplumsal alana yaymaktadır. Kadının toplumsal rol ve konumları da bu alandan bağımsız değildir. Bu nedenledir ki çoğu zaman dinin, kadın ve erkeğe çizilen toplumsal konumlarda değer yargıları üretici bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir (Gürhan, 2010: 62). Dinin ve geleneğin kadını ikincil plana attığına duyulan inanç da bu damarı beslemektedir. Burada özellikle kadına yüklenen rollerin din ve gelenek tarafından meşrulaştırıldığı yargısı savunulmaktadır. Kimi toplumsal cinsiyet çalışmalarında dinin ideolojik bir çerçeve olduğunu düşünen araştırmacılar, ideal kadın ilişkisinin üretilmesinde dinin belli bir tasarım planı sunduğunu ifade etmektedirler (Köysüren, 2013: 9). Buna göre kadının toplumsal konumunun sınırlarını belirleyen din ve benzeri gerçeklikler aynı zamanda toplumdaki kadın ve kadınlık tartışmalarının pratiğini de üretirler (Godelier, 1982:13). Bu yargıya *kadınlarla ilgili hak ve özgürlük savunularında dinin engelleyici bir konumda* (Berktay, 2006: 63; Moghadam, 2002: 5-7) olduğu inancı da eklenmektedir. Bu görüşün temel savunusunda kadın ve kadınlık

görünümlerinin toplulukların dini kimlikleriyle uyumlu olması ve onu en düzgün bir şekilde yansıtması beklenmektedir (Berktaş, 2006: 121). Bu aynı zamanda din ve geleneğin ürettiği değerler sisteminde yaşamı ve cinselliği denetlenen bir kadın imajını gündeme getirmektedir (Sancar, 1991: 159). Günümüzde kadınların geçmişe göre kamusal alanda daha fazla yer alması da tartışmaların yönünü etkilemektedir.

Kadın, din ve toplum gerçekliğinden hareketle bu çalışma, bahsi geçen tartışmalara bir parantez açma çabasını temsil ediyor. Çabayı besleyen kaygı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaygın din eğitimi kapsamında kullandığı hutbelerde yer alan kadının ve kadınlığın sunum biçimleri olmuştur. Diyanet'in ilahiyat eğitimi almış uzmanlara hazırlattığı hutbelerde kadın, temelde iki bağlamdan hareketle hutbelerin merkezine yerleştirilmiştir. İlki İslam dininde kadının toplumsal konumunun betimlenmesi, diğeri ise benzer betimlemelerden hareketle kadının toplumsal konumunun ne olması gerektiğinin sunulmasıdır. Bu çalışmada kadının, hutbelerde kullanılan bir söylem aracı olduğu varsayılmıştır. Çünkü hutbeler aynı zamanda söylemsel metinlerdir ve kültürel-dini göstergelerin yer aldığı birer fotoğraf görünümüdür. Hutbelerin Cuma namazlarında camilerde sunulması, toplumun sosyalleşmesi ve bireylerin dini farkındalıklarının artması bağlamında önemli birer gösterge kabul edilmiştir. Caminin önemsenmesindeki kaygı, toplumun farklı gruplarının birlik olma kaygısıyla bir araya geldikleri mekân olması ve toplumun merkezinde yer almasından kaynaklanmıştır. Türkiye'de Cuma namazına giden kitlenin cinsiyetinin erkek olduğu düşünüldüğünde hutbelerde işlenen kadın temasının da önemi artacaktır. Kuşkusuz burada araştırmanın kaygısını destekleyen bağlam Kandiyoti'nin (2013: 11) çalışmasında karşımıza çıkan "*Müslüman topluluklarında görülen cinslerin mekânsal ayrımı*" tespitidir. Camilerin de bu bağlamda erkeklere özgü düzenlendiği düşünüldüğünde katılımcısının tamamen erkek olduğu Cuma namazında okunan hutbelerin "*kadın*" ve "*kadınlığı*" sunma biçimleri de dikkate değer olacaktır.

Araştırmada, 2006-2016 yılları arasında yayınlanan hutbelerde kadın olgusunun hangi söylemlerle ifade edildiğini saptamak amaçlanmıştır. Çalışmada içerik analizi tekniği 3 temel kategori başlığı altında kullanılmıştır. Bu başlıklar mahremiyet, kadının aile içindeki rolleri ve kadına şiddet olarak belirlenmiştir. Hutbelerde yer alan toplumsal konuların bir kısmı "*kadın*" ve kadının toplumsal konumuyla dolaylı yoldan ilişkilendirildiğinden kullanılmıştır. Hutbelerde işlenen konuların toplum üzerinde nasıl bir etki oluşturduğu, kadının hutbelerde nasıl anlatıldığı, İslam dininin kadına yüklediği sorumlulukların neler olduğu ve kadın rollerinin İslam dini ekseninde tanımlanma biçimleri çalışmanın amacı için önemli kabul edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı hutbeleri özel kılan nedenlerden en temel olanı bir devlet kurumu olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma aynı zamanda

devletin kadın ve kadınlık tartışmalarına bakışına da odaklanmış olacaktır. Araştırmada DİB'in³ hazırladığı hutbelerle ilgili medyaya yansıyan tartışmalar ve gündem konuları kapsam dışında tutulmuştur.

2. TOPLUMSAL BAĞLAMLARIYLA KADIN ve KADINLIK TARTIŞMALARI

Kadınlık toplumsal konumuyla bir roller bütünü ifade ederken, kadınlık inşası kavramı toplumsal roller içerisinde kadınlığın bedenen ve zihnen yeniden üretilmesine gönderme yapmak için kullanılmaktadır. Tarihsel süreçte kadından ziyade kadınlık inşalarının tartışıldığı varsayılsa tarih boyunca yapılan tartışmaların kadın üzerinden değil kadınlığın algılanma biçimleri üzerinden olması gerektiği görülecektir. Toplumsal cinsiyetin *biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumsal ve kültürel olarak belirlenen ve dolayısıyla içeriği toplumdaki topluma olduğu gibi tarihsel geçmişle de değişebilen cinsiyet konumu ya da cins kimliği* (Berktaş, 2009a: 16) olarak tanımlandığı düşünüldüğünde aslında bu tartışmaların kadınlığın inşa süreçleriyle doğrudan ilişkili olduğu anlaşılacaktır. Gündelik hayatın bir inşa süreci olduğu varsayıldığında kadını, kendi rollerini besleyen zihniyet kalıplarını üretirken de görmek mümkündür. Böylece kadınlık inşalarında kadının hem aktif olarak kendine karşı tutumları üretmesi hem de dışardan adlandırmalarla özellikle erkeklerin müdahil olduğu bir alanla karşılaşması söz konusudur. Bu alan, din ve gelenek tarafından sarmalanmıştır. Din ve geleneğin eşdeğer düşünülmesi, ikisinin de toplumsal yapının merkezinde yer almasından ötürüdür. Ancak din ve geleneği kavramsal olarak ayırıştırma çabası, toplumsal cinsiyetin ataerkillik üzerinden yorumladığı kadınlık biçimlerindeki dinsel damgalamaları dışarda bırakma kaygısını yansıtmaktadır. Buradaki kaygının tam olarak neyi ifade ettiği kuşkusuz toplumsal cinsiyet kavramının içeriği ile din-gelenek arasındaki ilişkilerin betimlenmesi ile mümkündür. Cinsiyet temelinde şekillenen söylemsel tutumlardan ilki cinsiyet (sex), ikincisi ise toplumsal cinsiyet (gender)dir. Toplumsal cinsiyeti sosyolojik literatüre kazandıran Ann Oakley, 1972 yılında yayımlanan *Sex, Gender and Society*'de aktardığı biçimde cinsiyet (sex), biyolojik açıdan erkek/kadın ayrımını gözetirken, toplumsal cinsiyet (gender) erkeklik ile kadınlık arasındaki toplumsal bakımdan güç eşitsizliği olgusuna gönderme yapmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde toplumsal cinsiyet, kadınlar ile erkekler arasındaki farklılıkların toplumsal alanda kurulmuş olan taraflarına vurgu yapmaktadır. Fakat kavramın içeriği, ilk ortaya çıkışından bu yana, sadece bireyin kimliğini ve kişiliğini değil, aynı zamanda sembolik düzlemde erkek ve kadın olmanın kültürel idealleri ile stereotiplerini, yapısal bağlamda ise kurumlar ve örgütlerdeki cinsiyet temelli işbölümünü içine alacak kadar genişlemiştir (Marshall, 1999: 98).

³ Çalışma boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı ifadesi DİB kısaltmasıyla kullanılmıştır.

Simone de Beauvoir 1949'da "*kadın doğulmaz, kadın olunur*" dediğinde, cinsiyete ilişkin sayısız soruyu da içeren, geniş bir tartışma alanı açmış oldu: *Kadın olmak ne demektir? Birer toplumsal form olarak kadınlık ve erkekliği ortaya çıkaran kültürel süreçler ve bağlamlar nelerdir? Kadın olma sürecinde kadının kendisinin seçimleri ve kararlarının bir önemi var mıdır; yani kişi özgür müdür? Bu özgürlük alanının genişliğini etkileyen faktörler neler olabilir?* Bu sorular, insanın bedeni ile toplumsal kaderinin birbirinden ayrı iki şey olarak algılanmasını da beraberinde getirdi. Bu bağlama göre kadınlık ve erkekliğin biyolojik bir temeli vardır ve bu değişmez; ancak cinsiyet, bu temel dahilinde değildir, onun üzerine kurulan ve toplumsal bağlama göre değişiklik gösteren bir örüntü vardır: *Toplumsal cinsiyet* (Bora, 2005: 37). Beauvoir, İkinci Cins isimli çalışmasında toplumsal cinsiyete referans olan bu ifadeyle kadınlık inşalarının doğal değil tarih boyunca süregelen ve kadınların içselleştirmiş olduğu toplumsal önyargılardan veya geleneklerden kaynaklandığına dikkat çekmiştir (Berktaş, 2009b: 62; Köysüren, 2013: 15). Kuşkusuz Beauvoir'in yorumları kadının ev içi mekanlardan çıkıp çalışma hayatının içerisinde olması gerektiğine dair vurgularla devam etmektedir.

Ev içi mekanların kadını özünden kopardığı ya da varoluşunu sınırladığından bahseden yazar, kadınların mutlaka kamusal alanda birer meslekle yer almaları gerektiğine değinmiştir (Aktaş, 2013:65; Köysüren, 2013: 23). Lorber (1994: 15) toplumsal cinsiyeti sosyal bir inşa süreci olarak ele almaktadır. Lorber bu süreçte toplumsal cinsiyeti, bir toplumsal ayırıştırma pratiği ve hayatın her alanına sinmiş bir yapı olarak tanımlamaktadır. Toplumsal cinsiyet aynı zamanda kadın ve erkeğe ait olduğu düşünülen cinsiyet rollerinin ve statülerinin başka toplumsal ilişkilere yerleştirilmesine etki eden bütün toplumsal alanların incelenmesidir (Scott, 1988: 1061). Kadın üzerinden yürüyen toplumsal cinsiyet tartışmalarında beden ve bedenin denetlenmesi de önemli bir bağlamdır. Bu bağlamda özellikle din ve geleneklerin tartışma konusu yapıldığı ve çoğunlukla *dinlerin cinselliğin bedensel olarak denetlenmesinde ve düzenlenmesindeki rolüne* (Turner, 2004) gönderme yapılmaktadır. Turner, bütün dinlerin kadın bedenlerinin kontrolünde baskın bir araç olduğunu aktarmaktadır. Öyle ki bütün dinlerin ortak özelliğinin de bu nokta olduğuna dikkat çekmektedir. Kuşkusuz buraya, toplumsal cinsiyet çalışmalarında kadın ve kadınlık tartışmalarının önemli bir tarafıyla dinle ilişkilendirildiğini eklemek mümkündür.

Toplumsal cinsiyet tartışmaları genelde kadına ve kadınlığa dair tutumların değişimi, özelde ise kadınların kendi kimliklerini ve öznelliklerini sorgulamaya başladıkları, cinsiyetleriyle değil cinsellikleriyle mahrem alana çekildiklerini fark etmeleri ve konumlarına dair belli bir farkındalık oluşmasıyla başlamıştır. Bu farkındalığın ve eleştirel bakışın kadına kazandırdığı en belirgin yön aktivist olarak toplumsal alanın içerisinde yer almasıdır. Artık kadın kendine

biçilen sınıfsal farklılığı artık kabul etmeyerek kendi hak ve özgürlüğünü bizatihi kendini savunması gerektiğinin bilincine varmıştır. Toplumsal cinsiyet rolleri, kadının biyolojik cinsiyetine atfen ona asıl olarak ev içi alanı ve anneliği uygun görmektedir. Toplum içinde kalıplaşmış bir düşünceye dönüşen kadın bedeninin zayıflığı ve annelik konumu kendisini hiyerarşik bir düzlemde ikinci sınıf konumuna getirmiştir (Yeter, 2015: 197). Bu bağlamla ilişkili ortaya çıkan düşünceler kadını “özne” ya da “aktör” olarak görmek yerine, toplumun belirlediği konuma ve rollere razı gelmeye zorlanmıştır. Burada toplumsal cinsiyeti bir tür iktidar ilişkileri örüntüsü içindeki habitus olarak yorumlamak mümkündür. Bourdieu’nun anladığı anlamda toplumsal cinsiyet, hem Foucault’nun tanımladığı tarzda, kendi arzularını ve isteklerini gerçekleştirme peşinde koşarken kendini toplumsal iktidar ilişkileri uzantısı olarak inşa edilen cinsiyetlenmiş beden anlayışından, hem de Butler’ın eylem ve fiil olarak bedenin performansı biçiminde gerçekleşen toplumsal cinsiyet yaklaşımından beslenmiş bir tür sentezdir (Sancar, 2011: 189). Butler’ın bedenin performans göstergesinde kadın olmak, bir dizi kültürel olasılığın gerçekleştirilmesi ve sürekli yinelenmesini sağlayan bir etkinliktir. Bu anlamda toplumsal cinsiyet, bedeni oynamak, yani kişinin kendi bedenini bir kültürel gösteren olarak giymesi demektir (Butler’den akt. Berktaş, 2009b: 62). Bu bağlamdan hareket edildiğinde toplumsal cinsiyetin aktör için toplumun kültürel değerleri tarafından oluşturulan bir gömlek olduğunu ileri sürmek mümkündür. Birey, üzerine yapışan bu gömleğin bilinciyle yaşamını sürdürmek durumunda bırakılmaktadır. Kültürel kalıpların ve toplumsal yapıların dışına çıkması bir hayli zordur. Toplumsal cinsiyetin kökeni dini ve sosyal hayatın da temeli olarak görülen aile ortamıdır. Aile aynı zamanda bireylerin ilk muhatap oldukları habitustur. Ancak okul, klise, devlet gibi kamusal alanlardaki toplumsal cinsiyet habitus’u aile ev içi alanlardakinden daha kurucu niteliktedir (Sancar, 2011: 193). Bu tarz temel kurumların oluşturmuş olduğu habitus, toplumdan topluma göre de değişiklik göstermektedir.

Toplumsal cinsiyet yapısal işlevselci yaklaşımda “toplumda var olması gereken denge ve uyumun varlığı ve toplumsal cinsiyet kavramında oluşan farklılıklara bağlıdır. Toplumsal cinsiyet birbirini tamamlayıcı birtakım rollerin şekillenmesini sağlar ve roller aile içinde kadın ve erkeği birleştirir” (Başak, 2013: 225). Çatışmacı yaklaşım ise insanlararası ilişkide “baskı ve iktidarın, cinsiyet farklılıklarındaki gücün etkisini ve toplumsal cinsiyet argümanlarının bu bağlamdaki vurgusunu eleştirmişlerdir. Çatışmacı perspektifin bu yaklaşımıyla ortaya çıkan kuram ise şüphesiz Feminizm hareketidir” (Yeter, 2015: 191). Feminizm 18.yüzyıl İngiltere’inde ortaya çıkan ve cinsiyetler arasındaki eşitliği kadın haklarının genişletilmesiyle sağlamaya çalışan bir toplumsal harekettir. Feminizm terimi 1890’larda özellikle kadınlara oy hakkı verilmesi ve kadınların eğitim ve çalışma olanağına sahip olmaları için kampanya yürüten kadınlar ve erkekler için kullanılıyordu. 1969’dan sonra gelişen ikinci dalga feminizmi de birçok kolu vardır, ama ortak bir çekirdeğe sahip olduğu görülür. BM’nin kadın

on yılı ilan ettiği 1975-1985 döneminde hemen her ülkede ve dünya ölçeğinde kadınlardan yana hareketler ortaya çıkmıştır. İkinci dalga feminizm, sosyolojide toplumsal cinsiyet, ataerkillik ve cinsiyet rolleri gibi kavramlardan yararlanarak cinsiyetlerin eşitsizliği hakkında kuramlar geliştirilmesine katkı sunmuştur (Marshall, 2003: 240). Zaman zaman *ataerkillik kavramından vazgeçişin* de gündemde olduğu bu tartışmalarda *kadınların toplumsal uyum ya da direnişlerinin merkeze koyulması da* (Kandiyoti, 2013: 15) söz konusu olmaktadır. Böylece geneli itibariyle feminizm, *kadınların cinsiyetleri nedeniyle ayrımcılığa uğramasını engelleme ve cinsiyet eşitliğini sağlama yolundaki çabalara verilen ad* (Nagl-Docekal, 2009: 219) olmuştur. Feministlerin amacı, *kadınların görülmeyen ve çarpık hayatlarını düzeltmek ve böylece toplumdaki adaletsiz konumlarına son vermektir* (Lather, 1991: 71).

Dünyada ve Türkiye’de değişen sosyal, ekonomik ve kültürel faktörlere karşın, değişmeyen *kadın olma gerçeği*, kadının tüm toplumsal ilişkilerini belirlemektedir (Arat, 1995: 212). Kuşkusuz Türkiye’nin içerisinde yer aldığı tartışmalarda hem feminist literatür hem de kadınlarla ilgili yapılan araştırmalar *din ile kadınlık arasındaki bağlamda* kendini kurmaktadır. Böylece din ile kadınlık tartışmaları arasındaki ilişkilerde İslam dininin doğrudan karşımıza çıktığı noktaya ulaşılmaktadır. Feminist literatürde kadının Batı toplumlarındaki kazanımlarının gerçekleşmesi için çok uzun bir süre geçmesi gerektiği yer almaktadır. Ancak aynı literatür İslam’ın kadın haklarının önüne set koyarak erkek karşısında kadını dışlayan bir din olup olmadığını da tartışmaktadır. Berktaş (2009a) *dinin ataerkilliği meşrulaştırıcı bir tarafı olduğunu ve kadını ikincilleştirdiğini* aktarırken Tekin (2009)’e göre ise aksine *dinin böyle bir dili olmadığını kadının ikincilleştirilmesinde toplumun baskın bir etkisi olduğunu* belirtmektedir. Kandiyoti Wolf’tan aktardığı tespitlerde (2013: 29) bu noktayı birkaç adım öteye taşımıştır. Bu anlatıma göre kadının konumlandırılışı oldukça eskiye uzanır. Toprağın yalnızca erkekler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarıldığı atasoylu hane halkı, kadınlara son derece sınırlı bir alan bırakır. Bu kalıp İslamiyet’in ve öteki dinlerin sınırlarını aşar ve çeşitli köy toplumu tiplerinde de bulunan bir ideoloji üretir. Bu yorum dikkate alındığında dinlerde kadını dışlayan sunumların olmadığı görülecektir. Burada ayrıca toplumsal üretimlerin dinle buluştuğu noktalarda kültürün baskın bir unsura dönüşmesi söz konusudur. Özbolat, kadın üzerinden bir emanet söylemi oluşturan ve kadını bir emanet olarak gören İslamiyetin, kadını hem “*varlık*” hem de “*annelik*” dolayısıyla statü olarak yücelttiğinden bahsetmiştir. Ancak bu yüceltmenin toplumsal alana yansması olumsuz olmuştur. Özbolat’a göre “Modernizm ile İslam arasındaki bölünmeden kendini kurtaramayan Müslüman kadın kendine bir sentez oluşturmuş, gelenekçi modern yapısıyla geçmişinden bağını koparmadan gelecekle bütünleşmiştir. Çünkü İslam modernliğin karşısındaki bir şey değil, modern toplum ile baş etmenin bir aracı ve pusulası olarak işlev görmektedir” (Özbolat, 2015: 120). Bu noktada İslam ile kadın arasında kurulan ilişkinin yorumlanma biçimi de

önemlidir. Sabbah (1992: 156) İslami anlayışta kadın ve erkek arasındaki cinsel ve fiziksel farkın Tanrı'nın onlara verdiği toplumsal işlevler açısındandır. Aynı çalışmada kadın ve erkeklerin yalnızca biyolojik olarak değil ihtiyaçlar ve yetenekler bakımında da farklılıklar taşıdıkları ileri sürülmektedir. İslam toplumlarında kadının konumunun feminist hareketlerle güncellenmeye çalışıldığı görülmektedir. Badran'a göre (2014: 39) İslami feminizm 1990'lı yıllarının moda kavramıdır. Temel kaygısı İslami bir paradigma içerisinde feminist söylemi merkezileştirmektir. İslam feminizminin burada hedeflediği nokta Kur'an ve hadislerin ataerkil kabul edilen bütün düşünce ve geleneklerden sıyrılarak yeniden okunması veya yorumlanmasıdır. Böylece kadın-erkek eşitliğine giden yol açılmış olacaktır (Badran, 2014: 45-50). Çapçioğlu (2016: 281) İslamcı feminist yazarların kadınların ikincil konuma düşmesinin Hz. Peygamber sonrası dönemde gerçekleştiğini aktardıklarını ifade etmektedir. Kur'an ve hadislerin erkek bakışından yorumlanmasının ve aktarılmasının da bunun birincil sebebi olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir.

Uygulama itibariyle "İslamiyet'in kadın sorununu çözdüğü; ilerici ve devrimci çabalarla kadına ilişkin cahili kabulleri değiştirerek insanlığın yarısını teşkil eden kadın cinsini yeniden insanlığa kazandırdığı, bilinen genellekle de kabul gören bir gerçekliktir" (Aktaş, 1991: 252). Kuşkusuz bu kıyaslamanın Batı'da kadın ve kadınlık algısının yakın yüzyılda değiştiğine yapılan göndermelerle yapıldığı görülmektedir. Kur'an'da ve Peygamberin hadislerinde erkeğe vev kadına seslenilirken çoğunlukla cinsiyet ayrımı yapmadan, her iki cinsi de kapsayacak şekilde hitap edilmektedir (Tevbe, 9/71). Köysüren (2013: 39) Kur'an'ın "*inanana kadınlar*" ve "*inanana erkekler*" diyerek kadını ötekileştirmeden farklı bir birey olarak konumlandığını aktarmaktadır. İnsanın yaratılışından bahseden ayetlerde erkek ile kadın cinsiyet farklılığına herhangi bir fazilet tanımlanmamıştır. "*Önce tek nefis yaratan Allah, sonra ondan eşini yaratmıştır, daha sonra da bu ikisinden de pek çok kadın ve erkek türetmiştir*" (Nisa, 4/1). Gürhan'a göre (2010:74) "Hz. Muhammed zamanında kadın, toplum hayatından kendisini soyutlamamış bizzat kendi haklarını kendisi koruyan, şahsiyet sahibi bir varlık olduğunun bilinci ile hareket etmiştir. Yeri geldikçe de erkeklerle eşit haklarda bulduklarını kabul ettirmek girişimlerinde bulunmuşlardır."

3. CUMA HUTBELERİ BAĞLAMINDA KADIN ve KADINLIK TARTIŞMALARINA GİDEN YOL

Gündelik hayatı düzenleyen ve kuşaklararası bağlantıları sağlayan önemli araçlardan birisi olarak karşımıza çıkan din, toplumsal alanın da üzerine temellendiği kurumlardan birisidir. Dini sosyolojik kılan temel bağlam, geçmişten bugüne bütün topluluklardaki ritüellerin, inançların ve birtakım uygulamaların toplamı olarak ifade edilebilir olmasıdır. Düünden

bugüne kimi zaman din toplumu etkilerken kimi zaman da toplumun dini etkilediği görülmektedir. Din-toplum etkileşiminin karşılıklı olması, dini salt teolojinin inceleme alanı olmaktan çıkarmaktadır. Böylece toplumsal etkileşimlerin merkezinde bir gerçeklik olması nedeniyle din, sosyolojinin temel inceleme konularından birisidir. Küreselleşmenin etkisiyle toplumlar daha kırılgan ve hızlı değişimlere açık hale gelmiştir. Özellikle modern toplumların temel bir özelliği olarak karşımıza çıkan bireysellik, rasyonalite ve sekülerlik kavramlarının dini hayatın geleneksel pratikleri üzerine aşındırıcı etkiler yaptığı, dini kurumların etkilerini daralttığı ve dini inançların popülerliğini azalttığı görülmektedir (Bruce, 1996: 26). Bu etki, insanların anlam arayışlarını da hızlandırmıştır. Bell'in dikkat çektiği biçimiyle bir kutsal anlayışını yeniden kazanmayı amaçlayan bazı yeni çabalar günümüzün temel pratiklerinden birisi olmuştur (Bell, 1977: 448). Bütün bu değişim ve arayışlar, dinin veya dinlere bağlı pratiklerin görünür olmasına neden olmuştur. Özellikle modern toplumun din ile kurduğu seküler ilişkide bireyin yaşadığı kayıpların, dinin yeniden görünür olmasıyla onarılması hedeflenmiştir. Çünkü insanların kendilerini güvende hissetme, sığınma, korunma gibi ihtiyaçlarını karşılanması talebi dinin görünür olmasının temel ayağı olarak karşımızda durmaktadır. Berger'e göre (1999) ise sekülerleşmiş bir dünya varsayımı asla yaşanmamıştır. Öyle ki bugün dünya eskisinden daha fazla dindardır. Modernleşme zorunlu olarak dinin gerilemesine neden olmamış aksine gerçekten modern sayılan toplumlarda dahi din varlığını bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir.

3.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Fonksiyonel Bir Dışavurumu Olarak Yaygın Din Eğitimi

Din örgütlü bir alan olarak kimi zaman devletin kimi zamansa sivil toplum kuruluşlarının toplumu düzenleyici aracı olarak kullanılabilir. Türkiye örneği bu bağlamda dikkat çeken bir pratiğe sahiptir. Hatırlanacağı üzere Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren *devlet eliyle bütün toplumu kuşatıcı bir kültür değişikliği gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir* (Muşta, 1999: 469). Bu bağlamda dinin de cumhuriyet modernleşmesinde bir araç olarak kullanılması söz konusudur. Özellikle *din dersleri ve din eğitimi merkeze konularak din alanında yanlış kanaatlerin düzeltilmesi dini modernleşmenin bir göstergesi olarak* (Altaş, 2002:221) karşımıza çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. 1924 yılının Mart ayında 429 sayılı kanunla Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Başbakanlık'a bağlı olarak Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Teşkilat, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, toplumu din konusunda aydınlatmak ve ibadet ortamlarını yönetmeyi amaçlamıştır (Kayadibi 2001: 38).

Başkanlığın yetki alanları cami ve mescitlerin idaresiyle imamların, hatiplerin, kayyımların ve diğer görevlilerin tayinleri, görevden alınmaları, her türlü faaliyet ve yönetimleri olarak tanımlanmıştır (Kayadibi 1999: 152). 14 Haziran 1935 tarihinde yasalaşan ve 22 Haziran 1935 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun (Şimşek, 2013: 395) DİB’i bir örgüt olarak tanımlayan ilk kanun olmuştur. 1965 yılında yapılan eklemelerle DİB’in görevleri arasına “*aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dini konularda aydınlatma ve rehberlik*” de dahil edilmiştir. Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırılarak DİB’in kurulması hem Türk siyasal gelişimi hem de dini örgütlenmesi bakımından son derece önemli bir gelişme olmuştur. Bu, sadece bir isim değişikliği değil yeni yönetimle birlikte yeni bir din anlayışının ve zihniyet yapısının yerleştirilmesi gayretlerinin bir sonucuydu (Dursun, 1992: 179). DİB, halkı din konusunda aydınlatma görevini merkez teşkilatında ilgili kuruluşları, taşra teşkilatında, il ve ilçe müftülükleri ile eğitim merkezi müdürlükleri, yurtdışı teşkilatında ise din hizmetleri müşavirliğine bağlı birimleriyle yerine getirmektedir (Kayadibi, 2001: 54). Kurum, gündelik hayattaki dinsel formlarının düzenlenmesinde, dinsel meşrutiyetin tanımlanmasında ve dinsel yorum tekeli elinde bulundurmasıyla bir anlamda devletin dinsel aygıtlarının ilksel düzeydeki merkezini de oluşturmaktadır (Subaşı, 2007: 58). Kuşkusuz bu düzenlemeler yapılırken DİB’in diğer kurumlarla işbirliği içinde hareket etmesi de söz konusudur. Aile içi sorunlar, şiddet, töre cinayetleri, insan hakları ihalleri gibi toplumsal alanda ortaya çıkan sosyal problemlerde dini bilgi bağlamında topluma yol göstermek, bu konularda varsa yanlış veya tutarsız dini anlayışları gidermek, bu problemlerin çözümüne dönük çalışmalar yürütürken de ilgili kurumlarla işbirliği yapmak DİB için önemli bir misyon olarak göze çarpmaktadır (Fidan, 2008:9).

Kurumun din hizmetleri görevi 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun, birinci madde ile *Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda cemiyeti aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek ile görevlendirilmiştir* şeklinde tanımlanmıştır. Bu madde aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yaygın din eğitimi bağlamını da ortaya koyar. İnsanların dini öğrenip başkalarına da öğretme ihtiyacından doğan din eğitimi, dinin bireysel ve toplumsal bir olgu olarak eğitime konu edilip, din kültürünün yetişmekte olan nesle aktarılması ve toplum bireylerinde din kişiliğinin geliştirilmesi faaliyetidir (Bilgin,1995: 43). Din eğitimi aynı zamanda dini bilgilerin beden, zihin ve duygu gelişimleri dikkate alınarak bireylere aktarılması yoluyla onlarda dini bilinçlenmenin oluşmasını sağlamaktır (Yılmaz, 2003: 59). Yaygın din eğitimi aynı zamanda toplum bireyelerine ortak dini ve milli değerleri aşılacak, dini kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi ilkelerini bireylere kazandırmak üzere değişik mekanlarda yapılan planlı ve programlı etkinliklerin bütünü olarak da

yorumlanmaktadır. Yaygın din eğitimi birimleri ve faaliyetlerini sunan ana araçlar, aynı zamanda toplumsal alanda yaygın etkinliği olan araçlardır. Örneğin bu eğitimde aile, Kur'an Kursları, camiler, kitle iletişim araçları, hastaneler, yurtlar ve büyük işletmeler ve aynı hizmetlerin yurtdışındaki uygulamaları da önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Bu araçlar etkin bağlamda DİB tarafından kullanılır. DİB aynı zamanda yaygın din eğitimi kapsamında camilerde vaaz ve hutbe (Öztürk, 1999: 32-33), dini konferanslar, paneller, sempozyumlar, radyo televizyon programları ile ilgili planlamalar da yapmaktadır. Yaygın din eğitiminde sesli, görüntülü ve yazılı yayın yapmak suretiyle toplumu din konusunda aydınlatma (Yücel, 1994: 458) görevi de kurumun temel işlevleri arasında yer almaktadır. Camide gerçekleştirilen eğitim çalışmalarının temel amacı, genç-yaşlı, kadın-erkek bütün insanlara doğruları anlatarak maddi ve manevi yönden huzurlu bir toplum oluşturmaktadır (Karahana, 2013: 67). Camilerin ibadet yeri olmasının yanında bir başka özelliği, okunan hutbe ve verilen vaazlar nedeniyle aynı zamanda birer dini eğitim-öğretim yeri ve yaygın eğitim merkezi olmasıdır (Yavuzer, 2008: 184). İbadetin de dini bilgilenmenin de toplulukla birlikte ifade ediliyor olması, caminin çok önemli bir diğer fonksiyonuna zemin hazırlamaktadır. Bu, caminin toplumsal bütünleşme, birlik ve aidiyet duygusu kazandırmasıdır (Karahana, 2013: 67).

3.2. Bir Yaygın Din Eğitimi Aracı Olarak Hutbeler

Hutbe, Arapça “*hatabe*” kökünden türemiş olan, hatibin yaptığı konuşma anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, hatibin cuma günleri öğle namazından (Cuma Namazı) önce ve bayram sabahları bayram namazlarından sonra minberde cemaate yaptığı dini konuşmadır. İbadetin parçalarından biri olan *hutbe*, “Allah’a hamd, Hz. Muhammed’e salâvat, cemaate vaaz ve nasihat ve onlara dua etmek demektir. Hutbenin amacı ise, Müslümanlara vaaz ve nasihat yoluyla bilinçlenmelerini sağlamak, onları iyiliğe yöneltmek, dini duygularının geliştirmesini sağlamak ve onları kötülüklerden alıkoymaya çalışmaktır” (Kurnaz, 2013: 52-53). İslamiyet öncesi dönemde “Arap toplumlarında çok yaygın olan bu konuşma sanatı, İslam döneminde de sosyal hayatın bir parçası ve edebi sanatların bir türü olarak devam etmiş, öte yandan da dini bir önem kazanarak bazı ibadetlerin şekil şartı veya tamamlayıcısı” olmuştur (Taşan, 2007: 6). Cami minberine çıkıp hutbe okuma geleneği, Hz. Peygamberle başlamıştır. Hz. Peygamber, “Cuma ve bayram günlerinde cami içerisinde yüksekçe bir yere çıkar, insanlara Allah’ın dinini anlatırken bir yandan da onlara hayatla ilgili açıklayıcı bilgiler sunardı. Hz. Peygamber kendisine peygamberlik görevi verildikten sonra Allah’tan almış oldukları vahiyleri öncelikle yakınlarındakilerden başlayarak tüm insanlara ulaştırmak

istemiştir. Bu çerçevede, evlerde küçük gruplar halinde başlayan eğitim-öğretim süreci, zamanla insana ulaşarak ve bugünkü durumuna gelmiştir” (Kurnaz, 2013: 53).

Tarih boyunca hutbeler, dini siyasi ve kültürel olmak üzere birçok alanda değişik görev yapmışlardır. Bir dönem hutbelerin, siyasi anlamda hükümdarların veya devlet adamlarının kendilerini halka tanıtmak ve anlatmak için kullandıkları bir alan haline gelmiştir. Hutbelerin siyasi anlamda görevde bulunması, Hz. Peygamber dönemi ile ilgili değildir. Hz. Peygamber’in vefatından sonra üç halife döneminde gerçekleşen bir durumdur. Daha sonra halifelerin ve devlet adamlarının hutbelerde kendi isimlerini geçirilmesini istemeleriyle siyasi bir zemin kazanmıştır. İslam’ın gelişiyile Cuma, Bayram ve nişan gibi gün ve münasebetlerde hutbelerin dini bir yükümlülük altına alınmasıyla “*hitabet*” evrimsel bir sürece girerek daha etkin, daha yerleşik ve daha yaygın bir vaziyet almıştır. Çünkü hitabet, artık toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Diğer taraftan İslami fetihlerin yayılması ve yer küresi coğrafyasının büyük bir parçasına yayılmış olan ve yayılmaya devam eden İslam devletinin resmi siyaset ve mesajlarının da büyük kitlelere hutbeler aracılığıyla iletilmesi, hutbeye/hitabete ayrı bir önemin verilmesine neden olmuştur. Ayrıca İslam’ın gündeme egemen olması ve getirdiği birçok yenilikle çeşitli sosyal alanda hareketlilik başlatmasıyla hitabet, toplum hayatında daha geniş ve artık vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur (Çiçek, 2013: 5). Yaygın din eğitiminin en kapsamlı örneği olan hutbe, camiye gelen Müslümanların çeşitli dini ve sosyal konularda bilinçlenmesini sağlayan, onların hayatlarını ve sosyal ilişkilerini kolaylaştıracak öğütler içeren önemli bir konuşma biçimidir. Bu konuşmada çoğunlukla Müslümanları Allah’a yaklaştırmaya, onları dünya ve ahirette mutluluğa ulaştıracak ibadet ve davranışlar önerilmektedir (Kurnaz, 2013: 54).

İslam eğitim tarihi içerisinde hutbeler, daha çok cami içi bir din eğitimi süreci olarak görev yapmıştır. Cuma ve bayram günleri camiye gelen insanların namazlarını kılarırken aynı zamanda da hutbeler aracılığıyla dini konularda bilgiler alması, hutbeleri *fonksiyonel* bir hale dönüştürmektedir. Bireyler hutbeler aracılığıyla aldıkları dini bilgilerle kendilerini geliştirebilmektedir. DİB’in görev ve sorumluluk bilinciyle hareket ettiği bu alanda kadın ve kadınlık üzerinden yürütülen birçok konuda da etkin olmaya çalıştığı görülmektedir. Bu noktadan hareket edildiğinde Kesgin’in (2016: 325) yaptığı tespitlerde karşımıza şu noktalar çıkmaktadır. DİB, toplumda var olan kadın konusundaki sorunların çözümüne dini açıdan katkı sağlayabilmeyi hedeflemiştir. Ayrıca toplumda din adına veya din kullanılarak kadına yönelik olarak her türlü olumsuz tutum ve davranışların kaynağının din değil, töre ve gelenekler veya yanlış dini tutumlar olduğunu açıkça göstermek de önemli bir misyon olarak görülür. Kesgin’in vurguladığı bir diğer nokta da DİB’in yaygın din eğitimi faaliyetlerini de ilgilendiren bir bağlam olarak karşımıza çıkar. Buna göre İslam dinine mal edilen yanlış kadın

algısının düzeltilmesine hizmet etmek, bu konuda kadın erkek tüm toplumu bilgilendirmek önemli bir başlıktır. Araştırmada hutbelerin kullanılmasının temel meşruiyet kaynağı da bu bağlamdır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın evreni DİB tarafından 2006-2016 yılları arasında yayınlanmış olan Cuma hutbeleridir. Ancak bu hutbelere bayram hutbeleri de dahil edilmiştir. Özellikle camide ve cemaate okunmaları nedeniyle araştırmaya eklenmiştir. İncelenen hutbeler DİB'in web sitesi, Ankara Müftülüğü ve İstanbul Müftülüğüne ait resmî web sitelerinden taranarak bulunmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı dışında Ankara ve İstanbul müftülüklerinin sitelerine bakılmasındaki temel kaygı hutbelerin genel ve yerel olarak iki grupta yayınlanıyor olması nedeniyledir. Bu bağlamda hutbe taraması yapılırken genel başlığıyla yayınlanmış hutbelere baştan sona, sonrasında Ankara ve İstanbul müftülüklerine ait internet sitelerindeki hutbeler gözden geçirilerek evren oluşturulmuştur. Ankara ve İstanbul dışında kalan diğer illere ait müftülüklerin internet siteleri araştırmanın dışında bırakılmıştır. Hutbeler taranırken her ile ait bir hutbeyle karşılaşmak mümkün olduğu gibi “genel” ibaresiyle taranan hutbeler de olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi hutbelerde daha çok “genel” kategorisi ile yayınlananlar dahil edilmiştir. Araştırmada incelenen hutbelerin sayısal dağılımı şu şekilde tespit edilmiştir.

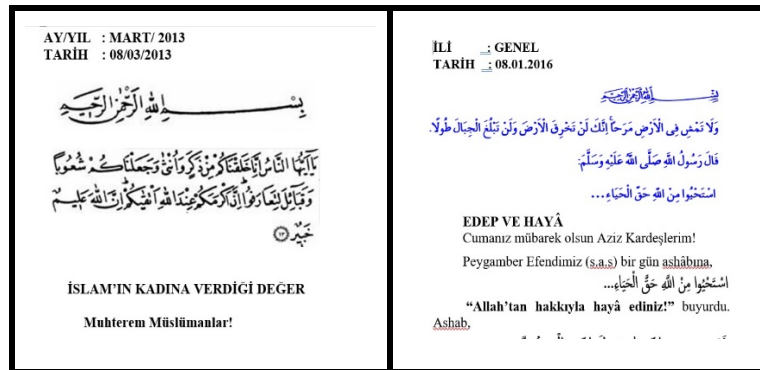
Tablo 1. Kadınla İlişkili Hutbelerin Sayısal Dağılımı

Yıl	Hutbe Sayısı	İlişki Derecesi	Sayı	Oran
2006-2010	270	Doğrudan	8	%7,7
		Dolaylı	13	
2011-2016	326	Doğrudan	7	%6,74
		Dolaylı	15	
Toplam	596	43		%7,21

Tabloya bakıldığında evrenin toplam 596 hutbeden oluştuğu görülmektedir. Örneklemde ise kadın ile ilişkili 43 tane hutbe seçilmiştir. Evren içerisinde seçilmiş kadın hutbelerin oranı %7,21'dir. Bu sayı genel olarak düşünüldüğünde oldukça düşüktür. Hutbeler seçilirken örneklem kıstası kadınla ilişkili olarak doğrudan ve dolaylı olarak iki farklı biçimde belirlenmiştir. Kadınla ilgili “doğrudan” başlığıyla çözümlenmeye alınan hutbeler, yayımlandığı sitede doğrudan kadın ifadesini kullanan bir ana başlık ile sunulan hutbelerdir. Bu şekilde sınıflandırılan hutbe sayısı 15 tanedir. Genel evrende karşılık geldiği oran %2,51'dir. Seçilen örneklem içerisindeki oranı ise %34,88'dir. Kadınla ilgili “dolaylı” başlığıyla sınıflandırılmış hutbeler de ise temel belirleyici kıstas hutbelerin içeriğinde “kadın, kız, anne, karı, eş” şeklinde geçen cinsiyet ifade edici kelimeler olmuştur. Dolaylı hutbelerin genel hutbeler içerisinde oranı ise %4,34 olarak hesaplanmıştır. Örneklem içerisindeki oranı ise %65,11'dir. Örneklem içerisinde doğrudan ve dolaylı yoldan kadınla ilişkili hutbelerin oransal dağılımına bakıldığında, genel içerisinde düşük olan doğrudan kadınla ilgili hutbe sayısının buradaki oranının da düşük olduğu görülmektedir.

Kadın ve kadınlık tartışmalarının yoğun olarak gündemde kaldığı bugünün Türkiye'sinde DİB'in hutbelerde bu tartışmalarla ilgili sunduğu alanın oldukça küçük bir oranda kalması, araştırmanın yapılması için geçerli neden kabul edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın temel sorunsalı “kadın, din ve toplum ekseninde kadın ve kadınlık tartışmalarını Türkiye'de nereye oturtabiliriz?” olmuştur. DİB'in merkeze yerleştirilmesi aynı zamanda devletin resmi bir din temsili mekanizması oluşuyla doğrudan ilişkilidir. Böylece hutbelerde “neye vurgu yapıp neye yapılmadığı” soruları devletin kadın ve kadınlık tartışmalarındaki perspektifini de yansıtıyor olması bakımından önemli kabul edilmiştir.

Şekil 1. Hutbelerde Doğrudan ve Dolaylı Yoldan Kadın Temsili

Araştırmada içerik çözümlemesi tekniği kullanılmıştır. Hutbelerin derinlemesine incelenip, yorumlanması, sınıflandırma yapılabilmesi ve bu şekilde bahsi geçen soruların yanıtlarının

derinleştirilebilmesi için kullanılmıştır. İçerik çözümlemesi, metin olarak kabul edilmiş her şeye ve bu şeylerin kullanıldıkları bağlamlara yönelik anlamlı ve geçerli çıkarımlar yapmak için kullanılan bir yöntemdir (Krippendorff, 2004). Bu analizin temel kaygısı, “*tüm iletişim ortamlarının sembolik bir inşa ürünü oldukları oranda deşifre edilmeyi, kod çözümünü, yorum ve çıkarsamayı gerektiren söylemsel metinler*” (Bilgin, 1999) olduğu tespitine olan inançtır. İçerik çözümlemesi, “*iletilerin açık, aşikâr içeriğinin nesnel, ölçülebilir ve doğrulanabilir bir açıklamasını yapabilmek amacıyla kullanılmaktadır*” (Fiske, 2003). Çözümlemede temel hareket biçimi, “*sosyal gerçekliğin yazılı/açık içeriklerinin özelliklerinden yazılı/açık olmayan içerik özellikleri hakkında çıkarımlar yapmak yoluyla sosyal gerçeği araştırmaktır*” (Gökçe 2001). Özellikle “*medya ve iletişim çalışmalarında çeşitli sorunların medyada sunum biçimlerini ortaya koymaya yönelik araştırmalarda kullanılan içerik çözümlemesi yöntemi, sosyolojik çalışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır*” (Irvan 2000; Gökçe 2001). Bu analizlerin en önemli amacı, araştırma konusu olarak belirlenen sorunun başında ya da günümüzdeki biçimiyle medyada nasıl sunulduğunu ortaya koymaktır. Böylece hazırlanmış olan bu çalışmanın içerik çözümlemesinde yazılı hazır veriler olarak kabul edilen hutbeler kullanılmıştır. Çalışmada içerik analizi tekniği 3 temel kategori başlığı altında kullanılmıştır. Bu başlıklar mahremiyet, kadının aile içindeki rolleri, kadına şiddet ve bu başlıkların herhangi birisi altında ele alınamayan ama doğrudan veya dolaylı yoldan olarak belirlenmiştir. Hutbelere ilişkin sorunsalları şu şekilde sıralamak mümkündür: Hutbelerde kadın ve mahremiyet ilişkisi hangi bağlamlarda ele alınmıştır? Hutbelerde aile ve kadın nasıl bir araya getirilmiştir? Hutbelerde kadına şiddet konusu nasıl betimlenmiştir? Hutbelerde kadınla ilgili başka ne tür toplumsal konular ele alınmıştır?

4.2. Hutbelerde Kadının Toplumsal İnşa Biçimi Olarak Mahremiyet ve İffet

Mahremiyet, modern ve geleneksel topluluklarda sıkça tartışılan konulardan birisidir. Mahremiyet kavramının içeriğini belirleyen en belirgin şemalar, gündelik hayat içerisinde bireylerin kendileri sunma biçimleri üzerinden gider. Bu bağlamda düşünüldüğünde bireylerin kendilerinin ne kadarını sunup ne kadarını sunmadıkları üzerinden yapılacak sınıflandırma aynı zamanda mahremiyet kavramıyla anlatılmak istenen pratikleri de verecektir. Sunulmayana gönderme yapması bakımından mahremiyetin bedenle ilişkisi önemlidir. Bireysel alandan yola çıkıldığında gizli olanın anlamsal sınırlarının kurulduğu bağlam bireyin bedenidir. Bedenin kurulma biçimi, dinin söylemsel alanında da aynı paydada buluşur. Mahremiyet, terimi köken olarak Arapça “*haram*” kelimesinden gelmektedir ve bir şeyin haram olması yani yasak olması anlamında kullanılmaktadır. Yani içerisinde “*dokunulmazlığı*” barındırmaktadır.

Kur'an'da Araf Suresi'nin 22. ayetinde yer alan Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarılma anlatısında var olan "incir yaprağı" veya "cennet yaprağı" ifadesinden hareketle bu noktaya gönderme yapmak mümkündür. Ayette vurgulanan (Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçe Meali) "...çirkin yerleri kendilerine göründü ve cennet yapraklarını üst üste yamayıp üzerlerini örtmeye başladılar" noktası, İslam dini içerisindeki mahremiyet-beden ilişkisinin temel ölçüsünü vermektedir. Bedenin çıplaklığı mahremiyetin çözüldüğü noktaya karşılık gelmektedir. Topluluklarca medeni ya da ilke sayılmanın temel üretim gerçekliğinden birisi de bedenin örtülmesi üzerinden yükselir. Aynı bağlamın geleneksel topluluklarda gündelik hayat pratikleri üzerinden evrilip dinden bağımsız bir alana dönüştüğü görülmektedir. Bu evrilme mahremiyetin bedenin gizliliği ile ilişkiselliğinin yanına iffet ve namus kavramlarını da ekleyerek ataerkil bir söylem üretmiştir. Kültürün maddi üretimleri içerisinde yer alan giysiler bu bakımdan mahremiyetin açıklanmasında sıklıkla kullanılabilir araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz burada asıl dikkat çekici nokta beden üzerinden kurulan mahremiyet kavramının kadın üzerinden yürütülmesi ve kadınlık tartışmalarındaki merkezi bağlamı oluşturmasıdır. "Namus", "iffet", "bekaret" veya "kürtaj" tartışmaları kadını sıkıştıran mahremiyet tartışmalarından sadece birkaçıdır. Bu kavramlar aynı zamanda kadın araştırmalarında da önemli bir pay tutmaktadır. Din-toplum gelenek üçleminde kadın üzerinden kurulan mahremiyet algısının DİB'in yayınladığı hutbelerde de "iffet" ve "namus" başlığında karşımıza çıktığı görülmektedir.

Tablo 2. Mahremiyet ve İffet ile İlgili Seçilmiş Hutbelerin Dağılımı

Tarih	Hutbe Başlığı	Hutbenin İçeriği
23.03.2007	İffet İnsanın Süsüdür	İffet, Namus
08.01.2016	Edep ve Hayâ	Mahremiyet
20.05.2016	Mahremiyeti Yitirmek Mahrumiyettir	Kitle İletişim Araçları Mahremiyet

Tablo 1'de 2006-2016 yılları arasında Diyanet hutbeleri içerisinde "mahremiyet ve iffet" başlığıyla ilgili hutbeler seçilmiştir. Bu konu içerisinde yer alan hutbeler, "Edep ve Hayâ, Mahremiyet, İffet" başlıklarıyla sunulmuş ve kadın olgusunun değişen mahremiyetle ilişkilendirildiği görülmüştür. Kitle iletişim araçları da mahremiyet kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Hutbelerde *mahremiyet ve iffet* kavramlarının dinen çok önemli olduğuna

vurgu yapılmaktadır. Ancak burada asıl dikkat çeken nokta ise mahremiyetin sadece kadınlara özgü olmadığı erkekler için de geçerli olduğudur. Toplumda mahremiyet ve iffet denilince akla ilk kadınların gelmesi ve tartışmaların bu yönde ilerlemesine karşıt olarak bu durumun gerçekçi olmadığını ifade eden hutbeler, İslam'ın adaletinin olduğu ve mahremiyetin her ikisi içinde geçerli olduğu ifade edilmektedir. 2016 yılında yayınlanmış olan hutbede de görüldüğü gibi, ilk olarak *mahremiyet* kavramının ne olduğu üzerine durulmuş ve camiye gelen Müslümanlar bu konuda bilgilendirilmiştir: “*Mahremiyet, kişinin ve ailenin kendine özgü ve özel alanları, sınırlarıdır. Mahremiyet, her şeyden önce her hal ve şartta bu alan ve sınırların muhafaza edilmesidir*” (Genel, 20.05.2016). Bir başka hutbede ise iffetin insanların kötülükten uzak durmalarıyla doğrudan ilişkili olduğu aktarılmaktadır: “*İffetsiz insan ise, her türlü kötülüğü işlemeye elverişlidir*” (23 Mart 2007). 20.05.2016 tarihli hutbede “*mahremiyet, iffet, edep ve hayâ*” konularının cinsiyet ayrımı gözetmediği, bilakis bütün cinsiyetler için geçerli olduğu dile getirilmiştir. Bu konuda erkeği kadından bir üstün tarafının olmadığı, her ikisinin de eşit olduğu ifade edilmiştir.

“*İrz, namus, hayâ, iffet ve mahremiyet gibi insana özgü değerler, zamanla sadece belli bir cinsiyette bulunması gereken değerler gibi telakki edilmişlerdir. Zira ırz, namus, hayâ ve iffet gibi kavramlar, herhangi bir cinsle sınırlı olmaksızın kadın erkek herkesi kuşatmaktadır. İrz ve namus, hayâ ve mahremiyet, kadını ne kadar yüce, saygın ve müzeyyen kılıyorsa erkeği de o derece yüce ve saygın kılmaktadır. İffetsizlik ve hayasızlık, kadını ne kadar aşağıların aşağısına çekiyorsa erkeği de o derece alçaltmaktadır*” (20.05.2016).

Bir başka hutbede ise küreselleşen dünya ile birlikte ahlaki değerlerde bozulmanın yaşandığı dile getirilmiş ve şu noktalara dikkat çekilmiştir:

“*Günümüz dünyasında ahlaki değerler giderek yozlaşmaktadır. Öyle ki, önceleri edep ve hayâ sahibi olanlar övülür, değerli görülürken, şimdilerde edepli davranmak ve hayâlı olmak bir eksiklik, bir zayıflık gibi algılanmaktadır. Edebe aykırı sözler sarf etmek ve ahlâk dışı davranışları alenî olarak işlemek ise ne acıdır ki kimilerince cesaretin, özgüvenin ve özgürlüğün göstergesi kabul edilmektedir*” (08.01.2016).

Bu hutbede ise küreselleşen dünya ile birlikte ahlaki değerlerde bozulmanın yaşandığı dile getirilmiştir. Daha önceleri ahlaki değerler, insanlar için büyük bir önem taşıırken şimdilerde toplumsal zeminin kaybolduğu ve bu ahlaki çözümlenin insanlar tarafından normal karşılandığı ifade edilmiştir. Hutbenin içeriğinde böyle bir durumun oluşmasında kitle iletişim araçlarının büyük payı olduğu aktarılmaktadır: “*Kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın sınır tanımaksızın ve ölçüsüzce mahremiyeti hiçe sayarak kullanımı, kişisel, ailevi toplumsal birçok sorunu da beraberinde getirmektedir*” (Genel, 20.05.2016). Konunun kadınla ilişkilendirilmesi ve burada verilmesindeki temel yönlendirici kaygı, hutbelerde önemli bir

başlık olarak karşımıza çıkan “*aile*”nin tanımlayıcı temel ölçütün olarak kadın-erkek eşit rol ve hak dağılımının kullanılması olmuştur. Böylece kitle iletişim araçlarında ahlaki çözümler ve ailevi problemlere yapılan göndermenin kadın-erkek rollerini de ilgilendirdiği görülmektedir. Toplumdaki ahlaki çözümlerin ilk karşılaşma alanları ailedir. Aile kurumu içerisindeki bozulma ve aksaklıklar zamanla tüm toplumda görülmeye başlar. Aile içerisinde ise en büyük görev ve sorumluluk kadında görülmektedir. Kadın bu aksaklıklar karşısında ne kadar sağlam durursa çocuklarını ve ailesini o derece koruyacağı düşünülmektedir.

“Kimi sosyal medya ortamları, ekranlar, sayfalar, her gün hataya teşvik eden, günahı tatlı gösteren, kötüye ve şiddete müsaade eden kareler yayınlamaktadır. Çocuklar istismar malzemesi hâline getirilmekte; kadınlar, cinsel meta olarak görülmektedir. Dün harama karşı edeple öne eğilen başlar, hürmetle çevrilen gözler bugün sınır tanımaz bir biçimde harama yönelebilmektedir” (08.01.2016).

Bu hutbelerde ise, kitle iletişim araçları içerisinde en büyük öneme sahip olan sosyal medyanın mahremiyet algısı nasıl ihlal ettiği dile getirilmektedir. Sosyal medya içerisindeki bu problem ilk olarak çocukları etkilemektedir. Kadınların ve çocukların “*cinsel bir obje*” olarak gösterilmeye çalışıldığı vurgulanmaktadır. Ve insanların bilinçlerine kötü şeylerin empoze edildiği ve insanların da bir süre sonra bu durum karşısında kayıtsız kalmadığı dile getirilmiştir. Hutbelerde bu konular işlenerek Müslümanları uyarmak ve bilinçlendirmek istenmektedir.

4.3. Hutbelerde Söylemsel Bir Kategori Olarak Aile İçinde Kadın Olmak: Anne, Eş, Evlat, Karı

Aile *toplumsal yapının en küçük birimi* olarak tanımlanır. Çok güçlü bir sosyal ilişkiler ağına sahip olan aileye yüklenen anlamlar geçmişten bugüne değişmekle birlikte temel fonksiyonlarının sabit kaldığı görülmektedir. Toplumun “*sahip olduğu değer yargılarının, normatif kurallarının aktarıldığı ve sosyalleşmenin en yoğun yaşandığı yapılardan birisi*” (Sayın, 1990) hala ailedir. Sosyalleşme bağlamında değerlendirildiğinde *bireylerin içinde yaşadıkları toplum tarafından kabul edilmesi sürecinde ailenin önemli bir işlev üstlendiği* görülmektedir. Bu nedenle *ailenin ve ailede ortaya çıkan bütün ilişkilerin, tutum ve davranışların birey üzerinde kalıcı etkiler* (Bayraktar, 1995:117) bırakmaktadır. Ailenin toplumsal yapıdaki değerine paralel olarak dini öğretilerin de aileye güçlü bir vurgu yaptığı görülmektedir. Bu vurgunun altında yatan temel neden ailenin cinselliği meşru kılan temel kurum olması ve insan soyunun devamını sağlaması olarak kabul edilmektedir. Türk toplumunun geleneksel din anlayışında meydana gelen değişimin kolaylıkla görülebileceği

kurumun aile ve aile içinde de kadın unsuru olduğu söylenebilmektedir. Kuran'da yer alan çeşitli sûrelerde kadın ve aile hukuku ile alakalı olarak yüzden fazla ayet olması, dinin günlük hayat örüntülerindeki kadın ve ailenin yerini göstermektedir (Karaman'dan akt.Yılmaz, 2012: 51-52).

Hazırlanan çalışmada hutbelerdeki kadın olgusunu kategorileştiren bir diğer başlık *aile* olmuştur. Bir toplumun temel yapı taşının aile olduğu kabulünü merkeze yerleştiren DİB'in hutbelerinde aile kavramının sıklıkla karşımıza çıktığı görülmektedir. İncelenen hutbelerde kadın ve kadınlık tartışmalarının dolaylı yoldan ele alındığı kavramların başına yer almaktadır. Hutbelerin aileyi tanımladığı temel nokta toplumsal yapının değişmez bir ögesinin olmasıdır. Ailenin çoğu zaman topluma sağlıklı bireyler yetiştiren mekanizma olarak tanımlandığı hutbelerde kadın-erkek ortak yapım bir yapı olduğuna dikkat çekilmektedir. Evlilik kurumunun resmiyet kazandırdığı ailede eşler arasındaki sevgi, saygı ve güven ilişkisinin önemine yapılan vurguların dikkat çektiği hutbelerde kadın-erkek eşit bir paylaşım alanının varlığından da söz edilmektedir. Ailedeki rol dağılımının ne erkek ne de kadın ayrıştırılmaması gerektiğine değinen hutbelerin bu bağlamda ailenin temel fonksiyonlarının hem kadın hem erkek için de eşit derecede önemli olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. DİB'in aileyi merkeze koyan hutbelerinde erkek-kadın arasındaki ortaklık ve eşitlik söz konusu edilmekle birlikte aile hutbelerinde cinsiyetin olmaması da söz konusudur. Cinsiyetin yokluğundan kasıt, hutbeler boyunca salt aileden bahsedilmesi ve bir yapısal birim olarak ailenin toplumsal alandaki fonksiyonlarına gönderme yapılmasıdır. *“Aile çocuk yetiştir, boşanma aileyi ve ona bağlı olarak da toplumu yıkıcı bir özelliğe sahiptir, aile birlik ve beraberliğin adresidir”* gibi ifadelerin kullanımı ailenin anonim bir ortaklık olarak ön plana çıkartıldığının göstergesidir. Ayrıca aile hutbelerinde kadına ait alanın *“eş, anne, karı-koca”* gibi rollerle sunulduğu da göze çarpan önemli detaylardan birisidir. Bütün bu bağlamlardan hareketle incelenen hutbelerdeki aile ile ilgili hutbelerin kategorisini şu şekilde vermek mümkündür:

Tablo 3. Aile ile İlgili Seçilmiş Hutbelerin Kategorik Dağılımı

Tarih	Hutbe Başlığı	Hutbenin İçeriği
10.03.2006	Evlat, Eş ve Anne Olarak Kadın	Kadın-Erkek Eşitliği
16.02.2007	Evlilik ve Aile	Kadın ve Erkek Roller
20.04.2007	Peygamberimiz ve	Kız Çocuklarını Daha Fazla

	Çocuklar	Sevme
04.05.2007	Anne-Babaya Saygı	Anne Olarak Kadının Kutsanması
07.03.2008	Anneler	Kadının anne olarak değeri
01.08.2008	İslam'da Evlilik ve Nikâh	Evlenmek, Fuhuştan Korunmak
19.09.2008	Çocuk Eğitimi	Çocuk Yetiştirmek
19.12.2008	İslam'da Aile	Boşanmaların Etkisi
16.01.2009	İslam'da Çocuk Eğitimi	Kadının Eğitimdeki Rolü
17.04.2009	İslam'da Çocuk Sevgisi	Aile olmak, Erkek-Kız Ayrımı
24.04.2009	Aile	Kadının Kurucu Rolü
10.07.2009	Nikah	Nikah, Aile ve Kadın
22.01.2010	Geçici Gizli Nikah	Ailede Kadın ve Erkek Birliği
26.03.2010	İslam'da Evlilik	Nefsin ve Neslin Korunması
04.06.2010	Boşanma	Boşanmanın Yıkıcılığı
18.02.2011	Aile	Aile-Toplum İlişkisi
22.04.2011	Çocuk Eğitimi	Ailede Çocuk Eğitim
10.06.2011	Nikâh ve Düğünlerimiz	Nikâhın Önemi
14.10.2011	İslam'da Ailenin Önemi	Neslin Devamı
25.11.2011	Eşimiz, Evladımız, Annemiz ve Kadın	Kadının Roller ve Toplumsal Konumu
13.01.2012	Eşlerin Karşılıklı Görev ve Sorumlulukları	Evlilik ve Kadın
01.02.2013	Evlilik ve Huzur	Ailede Kadın-Erkek Uyumu

29.11.2013	Toplum Sarsan Karar: Boşanma	Karı-Koca İlişkileri ve Toplum
09.05.2014	Huzur Limanı Aile	Kadın-Erkek Paylaşım Alanı Olarak Aile
10.04.2015	Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı	Erkek ve Kadının Birlikte Yaşaması
08.05.2015	Cana Can Olmak: Aile	Eş, Aile, Yuva
13.05.2016	Huzur ve Muhabbet Ocağı: Aile	Sosyal Medya, Saygısızlık

Tablo 2’de görüldüğü üzere 2006-2016 yılları arasında Diyanet hutbeleri içerisinde *aile* başlığı altındaki hutbeler 27 tane. Hutbelerin doğrudan başlığı aile olanlar 8 tane. Bunlarda sadece 2 tanesi tek başına aile başlığıyla hazırlanmış ve içeriğinde *“erkek ve kadının huzurla bir araya geldiği bir alan”* anlatımı yer almaktadır. Ailenin toplumun temeli olduğu kabulünden hareketle adı geçen hutbe, modern dünyadaki problemlerin temel kaynağını ailenin çöküntü yaşamasıyla özdeşleştirmektedir. Aile kurmanın toplumun birincil görevleri arasında yer alması gerektiğine vurgu yapan hutbe bu bağlamda aileyi huzur, mutluluk ve güvenin kaynağı olarak görmektedir. Aile içerisindeki eşler arası ilişkilerin sevgi ve şefkate dayanması gerektiğini belirten hutbede dini inancın zayıflamasıyla ailenin çöküşü aynı ortak paydada ele alınmıştır. Hutbelere bakıldığında ailenin diğer sunumlarda *“evlilik ve aile”*, *“İslam’da Ailenin Önemi”*, *“İslam’da Aile”*, *“Huzur Limanı Aile”*, *“Cana Can Olmak: Aile”* ve *“Huzur ve Muhabbet Ocağı: Aile”* şeklinde verildiği görülmektedir. Seçilmiş diğer hutbelere bakıldığında aile kavramı *“evlilik, nikâh, düğün, huzur”* gibi söylemlerle ifade edilmiştir. Aile’nin önemi neslin devamı, yuva kurmak, eş sahibi olmakla ilişkilendirilmiştir. Bu başlık altında sosyal medyanın aile üzerindeki etkisi, kitle iletişim araçlarının aile kurumunun saygınlığının azalması üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. İslam dinin aile kavramına verdiği önem hutbeler aracılığıyla topluma sunulmuştur. Ayrıca aile kurmanın dinen ve toplumsal olarak önemi üzerinde durulmuştur. *Bu konuda da kadınların ne kadar önemli olduğu ifade edilmiştir. “Allah’ın kadın ve erkeği, maddi ve manevi açıdan birbirine muhtaç olarak yarattığı”* kabulü üzerine kurulan birçok hutbede ailenin eşit oranda hak sahipliği üzerine kuruluşuna gönderme yapmaktadır. Bu konuda da Âdem ve Havva örneği güçlü bir metafor olarak sunulmaktadır. Veda Hutbesi’nde Hz. Peygamber’in söylediği

“Hepiniz Adem’in çocuklarısınız” (Tirmizî, Menâkıb, 74) hadisinin de sıklıkla karşımıza çıktığı hutbelerde bu metaforik kullanımın örneklendirildiği bir başka nokta olmaktadır. 8.05.2015 tarihli “Can Can Olmak: Aile” hutbesinde insanlık serüveninin ailede başladığı aktarılırken ilk ailenin cennete kurulduğu aktarılmaktadır. Burada DİB’in kullandığı dil içerisinde ailenin anlatımında erkek-kadın biçiminde bir ayrıştırma ya da Adem’in önceden Havva’nın ise sonrada yaratılması ve aile olmaları biçiminde aktarımın olmadığı görülmektedir. Burada daha önce de vurgulandığı gibi aile anonim bir ortaklık olarak sunulmaktadır. İncelenen hutbelerin bir diğerinde aile olmanın, canına yoldaş olacak bir eş bulmanın önemi vurgulanmıştır. Burada benzer şekilde eş etiketlemesinin hem erkek hem de kadın için söz konusu edildiği görülmektedir.

“Bir toplulukta aile ne kadar sağlam temellere oturur ise, o aileden meydana gelen toplum, o nispetle sağlam yapıya sahip olmuş olur. Aile, bu niteliğiyle toplumlarda kültürel kimliğin, insani değerlerin ve tarihi sürekliliğin koruyucusu ve aktarıcısı olan bir kurumdur. Bunun içindir ki dinimiz aileye büyük önem vermiştir” (17.08.2007).

Hutbeden anlaşıldığı üzere aile kurmanın hem dinen hem de toplumsal anlamda önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

“Modern çağın, gittikçe büyüyen en önemli sorunlarından biri aile kurumuna verilen zararlardır. Önce Batı dünyasında ortaya çıkan aileyi yıkıcı tehlikeler –ne yazık ki- bizim toplumumuzu da sarmaya başladı. Yüce kitabımız, bütün insanlığın, aile kurumu sayesinde gelişip çoğaldığını bildirir. Modern antropolojik araştırmalar da bunu doğruluyor. Çocukların beslenmesi, korunması, eğitimi, ruh ve beden sağlığı için temel kurum ailedir. Bu sebeple dinimizde çocuğun doğumundan evlenip aile kurmasına kadar her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için ebeveynlere görevler verilmiştir” (18.02.2011).

Bu hutbede ise İslam’ın evlilik kurumuna vermiş olduğu önem ifade edilmiştir. Kadınla erkeğin, her açıdan birbirine muhtaç şekilde yaratıldığı ve bu ihtiyaçların karşılanması için **de** bir eşe gereksinim duyulduğunun üzerinde durulmuştur. Hutbelerde temel bağlam gayri meşru ilişki yerine resmi nikahla evlenmenin gerekliliğine yapılan vurgudur. Günübirlik yaşanan ilişkilerin geçici bir heves olduğu, bunun dinen günah olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca DİB’in hutbelerde seküler bir dili kullanma biçimi olarak *evlilik kurumunun niçin önemli olduğu* sorusuna Batı toplumlarıyla kıyaslayarak yanıtlaması dikkate değerdir:

“Bildiğiniz gibi bugün Batı dünyasında aile hızla çökmekte ve insanlık adına bu korkutucu durum, ülkemizde de yayılmaktadır. Maneviyattan yoksun, maddeci, zevk düşkünü, aşırı özgürlükçü ve bireyci hayat anlayışı bu çöküşü hazırlayan sebeplerin başında gelmektedir” (24.04.2009).

Hutbelerde dikkat çeken noktalardan bir diğeri DİB'in seküler bir dili kullanma biçimi olarak Batı topluluklarıyla yaptığı kıyaslamada boşanmalar üzerinedir. Ailenin toplumun temel yapıtaşı olarak vurgulandığı düşünüldüğünde boşanmanın toplum üzerine olan etkilerine değinilmektedir.

“Bir ömrü paylaşmak, cana can olmak vaadiyle kurulan yuvaların sevgisizlik, sadakatsizlik, merhametsizlik ve basit nedenlerden dolayı yıkılması her birimizi derinden yaralamaktadır. Aile, toplumun en küçük fakat en önemli birimidir” (08.05.2015).

“Aile mukaddes bir yuvadır. Böyle bir kutsiyeti barındıran evliliğin, meşru olmayan sebeplerle bozulması; gönüllerde yıkım, fikirlerde çözülme ve duygularda aşınma meydana getirir. Yüce dinimizin, devamını istediği aile yuvasının yersiz ve gereksiz sebeplerle yıkılıp dağıtılması toplumsal bir afete dönüşmektedir. Türkiye'deki boşanma oranları, her ne kadar Batı ülkelerine göre oldukça düşük gözükse de, ülkemizdeki boşanmalarda son yıllarda maalesef ciddi bir artış gözükmemekte; aile yapımız, üzümlere ifade edelim ki, büyük bir ateş çemberi içine sürüklenmektedir” (04.06.2010).

Günümüz topluluklarında ailelerin küçük, basit nedenlerden dolayı yıkıldığı ifade edilen hutbelerde her ne kadar Batı ülkelerindeki gibi boşanma rakamları yüksek olmasa da gittikçe artan bir grafik çizdiği belirtilmektedir. Yuvaların yıkılmaması için bazı konulara dikkat edilmesi gerektiği söylenmektedir. Bunlar; ailenin mahremiyeti, saygınlığının korunması, eşlerin sevgi ve sadakatidir. Günümüzde bu hususlara pek dikkat edilmediği ve bu yüzden de nice yuvaların yıkıldığı ifade edilmiştir. Hutbelerde verilen mesajlar aracılığıyla, toplumun en küçük yapı taşı korunmak istenmektedir. *“Nikah ve Düğünlerimiz”* başlıklı hutbede gençlere dönük bir sunum yapılırken boşanma konusu yeniden gündeme gelmektedir. Ancak burada gençlerin günümüz dünyasındaki değişimlere göre kız-erkek ilişkilerini de güncellediklerinin meşruiyeti sorgulanmaktadır.

“Düğünden önce genellikle gençlerimiz bir süre nişanlı kalmaktadır. Bu dönemde bazıları ‘Nasıl olsa ilerde evleneceğiz, şimdiden nikâh yapıp haram işlemekten kurtulalım’ diyerek nişanlıyken nikâh kıydırıyorlar. Adına da ‘dini nikâh’ diyorlar. Daha sonra bir sebeple evlenme gerçekleşmezse erkek ‘boşaniyorum’ diyerek kızı mağdur ediyor, bu doğru değildir. Nişanlılık döneminde resmi muamele yaptırılmadan dini nikâh kıyılması birçok sakıncaları beraberinde getirmektedir. Taraflar nişanlılık süresinde mahremiyet sınırlarını dikkate almalı, harama düşmemelidirler. Ayrıca nişanlılık dönemi mümkün olduğu kadar kısa tutulmalıdır” (25.06.2010).

Burada gençlere dönük olarak düzenlenen hutbede dini nikah üzerinden gerçek aile kavramının değersizleştirildiği belirtilirken resmi nikahın önemine vurgu yapılmaktadır. Bu

vurguda ön plana çıkan temel bağlam ise boşanma sonrasında “kızın mağduriyeti” üzerinden yapılan değerlendirmedir. Baştan sona seçilen hutbelerde ailenin nikah ve evlilikle ilgili boyutunun kadının mağdur olmaması kaygısından hareketle ortaya koyulduğu görülmektedir. Örneğin “Evlilik ve Aile” başlıklı Şubat-2007 yılına ait bir hutbede bu duruma farklı bir gönderme yapılmaktadır.

“Evliliği eşlerin birbirine verdiği sağlam bir teminat olarak niteleyen dinimiz erkeğe hanımıyla iyi geçinmesini emretmiştir. Peygamberimiz de mü’minlerin en seçkinlerinin hanımlarına karşı iyi davrananlar olduğunu’ beyan etmiştir. Bunun yanında Peygamberimiz kadının da kocasına karşı saygılı olmasını öğütlemiştir. Dinimizde evlilik sırasında erkek kadına mehir adıyla belirli bir para veya mal öder ya da ödemeyi taahhüt eder. Mehr, evlenilen kadının kendisine verilir ve kadın bunda dilediği gibi tasarrufta bulunur. Mehrin amacı kadına iktisadî bir güç kazandırma ve boşanmanın suistimal edilmesini önlemektir. Özellikle boşanmalara sıkça başvuru olan dönem ve bölgelerde mehrin sebepsiz boşanmalara engel olduğu bir gerçektir” (16.02.2007).

Görüleceği üzere ailenin anonim ortaklığı söz konusu olmakla birlikte evliliğin kadını koruyucu bir yönüne gönderme yapılmaktadır. Hutbelerde aile kategorisinin niçin tercih edildiği ve bu bağlamın kadın ve kadınlık tartışmalarında nerede durduğu konusunda genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. Öncelikle ailenin toplumsal bağlamıyla önemli bir mekanizma olduğu sosyal bilimlerin her alanında karşımıza çıkan bir durumdur. Din ile ilişkisinde ayrıca önemszenmesinin arka planında yapılan araştırmalarda dini bilgilerin öğrenildiği ilk yer olmasının da büyük bir etkisi vardır. Örneğin Köktaş’ın yaptığı araştırmada (1993:139) dini bilginin kimden öğrenildiğine dair yöneltilen soruya örneklemin %45’i ailesinden öğrendiği söylemiştir. Dam’ın (2002:115) yaptığı araştırma da benzer şekilde ailenin bireyler üzerinde baskın bir etkisi görülmektedir. Araştırmaya göre katılımcılara yöneltilen dini bilgi, inanç ve davranışlarının oluşmasında en etkili faktörün kim olduğu sorusuna verilen yanıtlarda %69,1 ile aile ilk sırada yer almaktadır. Gün’ün (2012:248-249) kadınlar üzerine yaptığı araştırmada kadınlara yöneltilen dini bilgi kaynaklarının ne olduğu sorusuna verilen yanıtlardan %81,5 gibi yüksek bir oran aile yanıtını verdiği görülmüştür. Kadınlarda oranın yüksek olmasının temel gerekçelerden birisinin gündelik hayatta dini bilgilerin yaygın olarak verildiği alanların kadına dönük düzenlenmemiş olmasıdır. Camiler bu bağlamda en dikkat çekici mekanlar olarak göze çarpmaktadır. Dolayısıyla burada hutbelerde ailenin toplumun temel yapıtaşı olmasına yapılan vurgu anlaşılır durmaktadır. Ancak camilerin mekânsal olarak erkek egemen bir alan olarak kuruluşu dikkate alındığında aile kavramının ve aile içinde kadının rollerinin erkeklere dönük tanımlandığı görülmektedir.

4.4. Hutbelerde Kadın ve Şiddet Bağlamında Sunulan Biçimler

Kadına şiddetin aile içindeki en tipik yansıması fiziksel şiddetin bir uzantısı olarak görülen dayaktır. Sosyal bilimlerde günümüze değin yapılan pek çok çalışmada kadına yönelik şiddet ele alınmakla birlikte şiddetin toplumsal ve kültürel çevreyle ilişkisel bağlamda üretildiği de ortaya konulmuş bir gerçekliktir. Aile içerisinde karşımıza çıkan fiziksel şiddet biçimleri ve özellikle kadına yönelik şiddetin dünya üzerinde de önemli bir problem alanı olduğu görülmektedir. Bu konuda yapılmış pek çok çalışmanın da mevcut olduğu söylemek mümkündür. Türkiye’ye gelindiğinde kadına şiddet konusu uzun süredir gündemde olmakla birlikte 1980’li yıllardan sonra araştırmaların ve tartışmaların konusu olmaya başlamıştır. Başlangıçta küçük gruplar halinde yapılan farklı etkinliklerle, sokaklarda yapılan gösterilerle, dergi, gazete ve diğer yayın türleriyle kadına şiddet gerçekliğinin önemli bir alan oluşturduğunu ifade etmek gerekir (Tekeli, 1998; Altınay ve Arat, 2008). Kadına şiddetin bir problem olarak tartışılabilir olması için 17 Mayıs 1987 tarihinin beklenmesi gerekti. Bu tarihte “*Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü*” ile gerçekleşmiştir. Bu yürüyüş aynı zamanda geniş bir kadın kitlesinin şiddete karşı gösterdikleri ilk tepkisel eylemdir (Yıldırım, 1998:38-39). Bu tepkisel eylem aynı zamanda Türkiye’de bir süredir tartışılır bir alan olan kadına şiddet olgusu başta olmak üzere toplumsal perspektifi değiştirmiş, çoğu araştırmacılara göre ise kadınlar ilk kez tek başlarına örgütlü bir şekilde seslerini duyurmuşlardır (Savran, 2008:83) ve bu eylemler kadınların örgütlü olarak hareket etmelerinin de yolunu açmıştır. Adı geçen tarihlerde “*kadının sırtında sopasız, karnının sıpasız bırakmamak gerek*” sözüne referansla kocasından şiddet gören hamile bir kadının açtığı boşanma davasını reddeden Çankırı’da bir yargıca kadınların açtıkları manevi tazminat davasından bugüne hareketin itici gücü kadınların aile içi şiddete isyanları olmuştur (Arat ve Altınay, 2008:17). Bu dönem kadına şiddet olgusuyla ilgili araştırmaların ilk defa gündeme gelmeye başladığı zaman olmuş ve bu dönemi takip eden yıllarda farklı alanlardan araştırmacıların katılımlarıyla birçok çalışma yapılmıştır (Arıkan, 2008; Tılıç, 1997). Ancak bu konuda yapılan çalışmaların yeterliliği, kadına şiddet tartışmalarına paralel bir şekilde sürekli gündemdeki yerini korumaktadır (Işık, 2002; Kerestecioğlu, 2004). Bir anlamda tartışmaların görünürlüğü artmakla birlikte yapılan araştırmaların oldukça yetersiz olduğu görülmektedir.

DİB’in yayınladığı hutbelerde örnekleme dahil edilen hutbelerin bir diğer kategorisi şiddet başlığı altında çözümlemeye tabi tutulmuştur. Kuşkusuz Türkiye’de ve Dünyada kadının ağırlıklı olarak şiddete maruz kalması hutbelerin ne kadarında bu konuyla ilgili olduğunu önemli kılmaktadır. Aile ile ilgili hutbelerin birçoğunda da farklı biçimlerde karşımıza çıkan kadına şiddet konusu, hazırlanmış olan bu çalışmada kadınlık tartışmalarının bir ara başlığı

olarak görülmüştür. Bu konuyla ilgili olarak taranan hutbelerde kadına şiddeti kadın ve kadınlık tartışmalarıyla ilişkilendirildiği hutbeler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. Şiddet İle İlgili Seçilmiş Hutbeler Kategorik Dağılımı

Tarih	Hutbe Başlığı	Hutbenin İçeriği
10.03.2006	Evlat, Eş ve Anne Olarak Kadın	Namus
09.03.2007	Kadına Karşı Şiddet	Kadına Şiddet ve Darp
07.03.2008	İslam'ın Kadına Verdiği Değer	Kadına Verilen Önem
13.03.2009	İslam'da Kadına Değer	Toplumun Güvencesi Kadın
05.02.2010	Aile İçi Şiddet ve İstismar	Kadına Şiddetin Haramlığı
05.03.2010	İslam'da Kadın Hakları	Kadının Haklarının Korunması
16.11.2012	İslam Dini Şiddeti Yasaklar	Kadınlara Zarar Vermek
08.03.2013	Bir kul Olarak Kadın	Kadının Onuru ve Saygınlığı
06.12.2013	İslam'da Kadının Yeri ve Önemi	Kadın Haklarının Gözetilmesi
20.02.2015	Her Can Kutsal ve Dokunulmazdır	Kadın Cinayetleri

Tablo 3'de 2006-2016 yılları arasında DİB'in hutbeleri içerisinde "şiddet" başlığıyla ilgili sınıflandırma yapılmıştır. Bu kategori içerisinde yer alan hutbeler DİB tarafından, kadına yönelik şiddetin önüne geçmek için tercih edilmiş başlıklarla sunulmuştur. İslam dininin şiddetin her türüsünü reddettiği, kadına karşı yapılan haksızlıkların dine yeri olmadığı vurgulanmıştır. Toplumsal hayatın içerisinde karşılaşılan taciz, tecavüz, kadın cinayetleri konularına değinilmiştir. Hutbelerde İslam dininin "*kadına değer verilmesini*" istediğinden ve "*kadının konumunu yücelttiğinden*" bahsedilmektedir. Bunun içinde "*kadınların haklarının*

savunulması, onurlarının ve saygınlıklarının korunması gerektiği” ifade edilmiştir. Son yıllarda kadına yönelik şiddetin çok fazla yaşandığı düşünülürse, hutbelerde bu konunun işlenmesi oldukça önemli bir noktadır. Çünkü hutbeler vasıtasıyla camiye gelen Müslümanlara “şiddetin yanlış olduğu, kadının dinen ne kadar değerli olduğu ve ona yönelik gerçekleştirilen şiddetin hem dinen hem de hukuken doğru olmadığı” vurgulanmaktadır. Cuma namazının erkeklere özgü olduğu düşünüldüğünde kadına şiddet konusunda muhatabın da erkek olduğu görülmektedir.

“Kadınların geçmişte ve günümüzde gerek ailede gerekse toplumsal yapıda her zaman hak ettikleri saygı ve değeri gördükleri söylenemez. Öyle ki insanlık tarihinde kadının insan olup olmadığı tartışılacak kadar insaftan uzaklaşmış hatta o, namusa leke süren bir varlık olarak düşünülmüş ve hayat hakkı hiçe sayılarak kumlara gömülecek derecede vahşi muamelelere maruz kalmıştır” (10.03.2006).

Görüldüğü üzere hutbede kadınların geçmişten bugüne kadar sürekli olarak aşağılandığı, hor görüldüğü, şiddete maruz bırakıldığı ifade edilmiştir. Böylece kadının toplumsal konumu tarihsel süreç içerisinde ele alınmıştır. Tarihsel belleğe yapılan vurgu, günümüzde İslam toplumlarında İslam ile şiddetin birlikte kullanılmasından doğan kalıp yargılara karşı verilen tepkisel bir söylem inşasıdır. Bu inşada İslam toplumlarında kadının ikincil bir plana atıldığına referansla yapılan yorumların eleştirilmesi de söz konusudur. Bu nedenle hutbelerde sıklıkla kadının tarihsel bellekten gelen toplumsal inşa biçimlerine gönderme yapılması ve dünya üzerindeki bütün topluluklarda kadına şiddetin olduğuna vurgu yapılması önemli bir dışavurumdur. Bu dışavurumda tarihsel belleğin farklı bir kullanım biçimi de İslamiyet’in Hz. Peygamber döneminden itibaren kadınlara verdiği değere gönderme yapmaktır.

“İssız çölün kumlarına gömülen kız çocuklarının sessiz çığlıklarına asırlar ötesinden ses verip, sık sık bu vahşeti lanetliyoruz. Lakin cahiliyenin, sadece bir çağa değil, bir zihniyete ve yaşam tarzına işaret ettiğini unutuyoruz. Bugün genç kızlarımıza ve kadın kardeşlerimize yönelik her türlü şiddet ve zulmün aynı zihniyetin ürünü olduğu gerçeğini göz ardı ediyoruz. Şiddetin, günümüzde coğrafya, din, dil, ırk ve sosyal statü tanımaksızın bütün insanlığın tehdit eden bir boyutta yaşanmaktadır. Ne yazık ki bu tehdidi en ağır biçimde yaşayan kadınlar ve çocuklar olmaktadır. Ülkemizde kadın kardeşlerimizin %39’u fiziksel, %43’ü duygusal şiddete maruz kalmaktadır. Hemen her gün zalim ve gaddar zihniyetlere kurban verdiğimiz masum canlar yüreğimizi yakmaktadır. Her türlü istismar, taciz ve tecavüzün, kadını aşağılamanın, hırpalanmanın ve hatta incitilmenin ne büyük bir günah olduğunu unutmamalıyız” (20.02.2015).

“Bazı beyler, hanımlarını, tekme tokat ve sopayla hatta hortumla dövüyor, yüzünü gözünü mosmor ediyor, yara bere içinde bırakanlar bulunduğu gibi, kesici aletlerle yaralayanlar da

oluyor. Bazı kocalar, hanımlarını dil ile de yaralıyor, kendisine ve yedi sülalesine küfür ediyor, kendisini ve ailesini aşağılıyor, dışlıyor hakaret ediyor, hiçbir şeye yaralamadığını söylüyor, ilgilenmiyor, kıymet vermiyor psikolojik baskı altında hanımlara zindan hayatı yaşıyor” (09.03.2007).

Bu hutbelerde kadına yönelik şiddetin İslam öncesi dönemden başlayıp günümüze kadar devam ettiği üzerinde durulmuştur. Yani bu durumun dönemle alakası olmadığı, toplumun, insanların bilinciyle alakalı olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. “*Bazı Beyler*” diye başlayan hitap, daha öncede ifade edildiği gibi erkeği muhatap aldığından kadına şiddet problemini de onların zihninde tartışmaya açmaktadır. Şiddet söz konusu olduğunda kadın üzerinden inşa edilen dile örnek olarak bir başka örnekte karşımıza şu bağlam çıkmaktadır: “*Kız evladını ikinci plana iten bazı yanlış tutum ve anlayışlar varlığını hala sürdürmektedir. Kız çocuklarının mirastan, eğitim ve öğretim imkânından mahrum edilmeleri dinimizin esasları ile bağdaşmaz* (10.03.2006). Bahsi geçen hutbede geleneksel tutumların toplumsal uzantılarını görmek mümkündür. İlk olarak mülkiyet söz konusu olduğunda kadını arka plana atan toplumsal bir gerçekliğe gönderme yapılmaktadır. Eğitim ve öğretim fırsatlarından kadınların erkeklerle eşit şekilde yararlanamaması da bir diğer dikkat çekilen nokta olmuştur. Hutbede toplumsal gerçekliğin bu kısmına yapılan vurgudan hareketle “*kız ve erkek çocuk arasında cinsiyet ayrımı yapmanın ve kız çocuğunu ikinci plana itmenin yanlışlığı*” üzerinde durulmuştur. İslam dininde kız ve erkek çocuk arasında hiçbir ayırım yapılmadığına değinen hutbenin erkek egemen bir toplum inşasının tüm biçimlerine eleştiri getirdiği görülmektedir. Bu yüzden kız çocuğunu arka olana atarak onu eğitimden, mirastan her türlü haklarından mahrum bırakmanın dinin esaslarına uygun düşmediği dile getirilmektedir.

Bir başka hutbede ise toplum içerisinde yine çok yanlış yapılan davranış düşünce üzerinde durulmaktadır. *Namus, iffet* gibi kavramların sadece kadınlara özgü olduğu erkeklerin ise bu konuda serbest olduğu düşüncesi vardır. Böyle bir düşüncenin yanlış olduğu bu kavramların her iki cinsiyet içinde aynı sorumluluklar içerdiği ifade edilmektedir. Bahsi geçen bu bağlamın çalışmada daha önce bir kategori olarak değinilen mahremiyet başlığıyla yakından alakalı olduğu görülmektedir.

“Kadına karşı işlenen şiddetin ve en uç tezahürlerinden biri de töre, namus adına işlenen cinayetlerdir. Namus, iffet ve ırz kavramlarının çok daha geniş bir kapsamı olduğu halde bunların, sadece kadının bedeniyle ilişkilendirilmesi ve kadınlara hasredilip onlara düşen bir sorumluluk olarak görülmesi yanlış bir anlayıştır” (13.03.2009).

İslam dini geldikten sonra kadına verilen değer arttığı ve onun hak ettiği öneme din ile kavuştuğu ifade edilmektedir. Verilen ayetlerle de İslam dinin kadına vermiş olduğu değer somut olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

“Ne hazindir ki günümüzde hemen her coğrafyada kadın baskı, şiddet ve zorbalıklara maruz kalmaktadır. Kadın onuru ve saygınlığını hiçe sayan bu çirkin davranışlar cehalet, merhametsizlik, vicdani değerlerden yoksunluk, dahası insan oluştan uzaklaşma gibi etkenlerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu yanlış tutum ve davranışların İslam ile bağdaştırılması ise daha da vahimdir” (08.03.2013).

4.5. Hutbelerde Kadın/Kadınlık İle İlişkili Diğer Sunum Biçimleri

Kadın ve kadınlık tartışmalarının her yönüyle toplumsal bir alana karşılık geldiği görülmektedir. Olguyu bir problem olarak ele almak, aynı zamanda onu toplumsal yapıyı ilgilendiren her olguyla yakından ilişkilendirmek demektir. Bu bakımdan geleneğin inşa ettiği kadın ile kültürün, eğitimin veya dinin inşa ettiği kadın olguları aynı derecede önemlidir. Araştırmanın bu kısmında mahremiyet, aile ve şiddet kategorisi dışında kalan hutbelerin kategorik dağılımı verilmiş ve içerikleri kadınla ilişkili hangi bağlamları gündeme getirdiği üzerinde durulmuştur.

Tablo 5. Diğer Konular İle İlgili Seçilmiş Hutbeler Kategorik Dağılımı

Tarih	Hutbe Başlığı	Hutbenin İçeriği
22.12.2006	Cuma Namazı	Kadın ve Cuma Namazı
02.02.2007	İslam’da Adalet	Cinsiyet Ayrımcılığı
14.09.2007	Eğitimin Önemi	Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği
12.09.2008	İslam ve Eğitim	Kız Çocuklarını Okutma
13.02.2009	Veda Hutbesi	Kadınların Emanet Olması
20.05.2011	Cami ve Kadın	Cami-Kadın ve Sosyalleşme
27.04.2012	Abdest ve Gusül	Kadın ve Erkek Abdest
15.02.2013	Cami ve Kadın	Cami-Kadın ve Sosyalleşme
27.12.2013	Ömür Sermayesi Tükenirken	Kadın Cinayetleri

Tablo 4’te ise “mahremiyet ve iffet, aile, şiddet” gibi konuların dışında kalan “diğer konular” ele alınmıştır. Kadın olgusu savaş, sadakat, zararlı alışkanlıklar, terör vb. olaylarla ilişkilendirilerek sunulmuştur. Savaş, terör gibi olaylarda yine en çok etkilenenlerin kadınlar ve çocuklar olduğu ifade edilmiştir. İnsan ömrünün ve nefesinin sınırlı olduğu halde insanların buna göre hareket etmeyip her türlü kötülüğü yaptıklarına değinilmiştir. İslam dininin her türlü ırkçılığa, ayrımcılığa karşı olduğu vurgulanmıştır. Bu yüzden birlik ve beraberlik içerisinde olmanın önemi, yaşanan kötü olaylardan örnek gösterilerek aktarılmıştır. “Kitle iletişim araçlarının zararları, yaşama yaşatma hakkı, terör, savaş, fitne ve fesatlık, birlik beraberlik” konularına değinilmektedir. Bu konularda son dönemde dünyada var olan önemli sorunlardandır ve bu yüzden DİB’in hutbelerinde bu konular işlenerek, toplumda farkındalığın artması istenmektedir: “Evinin içinde ailenin şefkat ve muhabbet damarlarını televizyon, bilgisayar, internet ve telefonla koparanlar vardır. Kentlerin büyük meydanlarında ve caddelerinde elini kolunu sallayan ‘nice hür görünen mahkûmlar’ vardır” (27.06.2014). Bu hutbede kitle iletişim araçları yüzünden insanların birbiriyle sohbeti, muhabbeti kestiğinden ve herkesin teknolojik aletlere bağımlı yaşadığından şikâyet edilmektedir. Günümüzde insanlar artık sosyal medyadan kopamaz bir hal almaya başladılar. Bu durum hem bireyleri hem aile yaşantılarını hem de toplumu etkilemektedir. İnsani özelliklerini kaybeden bireyler haline evrilmeye başlandı. Hutbelerde bu durum dile getirilerek tehlikenin boyutları gözler önüne serilmekte ve buna engel olmaya çalışılmaktadır. Bazı hutbelerde ise terör, savaş, şiddet konularına değinilmektedir. Terör ve savaş sırasında kadın, çocuk demeden herkesin şiddete maruz bırakıldığından, öldürüldüğünden bahsedilmektedir. Bu duruma sessiz kalınmaması ve herkesin tepkisini göstermesinin gerektiği dile getirilmektedir. Bu gibi durumlarda “milli birlik ve beraberlik korunmalı, hep beraber bu sorunların üstesinden gelinmeli” mesajı verilmektedir.

“Karanlık oyunları bu aziz milleti korkutmaya, yıldırmaya, bezdirmeye, bölmeye ve yok etmeye yeltenenler var. Evlatlarımızı hain emellerine alet eden, annelerinin bağrından kızlarımızı kaçıran, babalarının dizinden oğullarımızı koparan şer odakları var. Bugün İslâm coğrafyasında yaşananlar, kadınlarımızı, çocuklarımızı, canlarımızı, değerlerimizi, tarihimizi, kültürümüzü ve medeniyetimizi yok etme çabasında olanların hangi noktaya eriştiklerini açıkça gösteriyor” (11.09.2015).

“Çocukları, kadınları, yaşlıları, masum canları hedef alan silahlar, onların başına atılan tonlarca bombalar bizimde yüreklerimizi dağlıyor mu? Yoksa modern dünyanın ürettiği ‘kendinden başkasını düşünmeme hastalığı’ gözümüzü kör, kulağımızı sağır edip vicdanımızı esir mi aldı?” (25.12.2015)

Bir yandan birlik ve beraberlikten bahsederken bir yandan da insanların sadece kendi çıkarlarını düşünmelerinden, “*ben merkezli*” bireyleri fazlalaşmasından bahsedilmektedir. Bu tarz insanlar fitne fesat düşüncelerle insanları birbirine düşürmektedir. Ve bireyselleşen insanların çoğaldığı bir dünyada nasıl dinsel bir durumdan bahsedilebilir sorusuyla insanlar, bu büyük tehlike karşısında uyarılmaktadır: *Fitne ve fesadın bırakın fertleri ve toplumları, ekolojik dengeyi sarsacak kadar yaygınlaştığı bir zamanda bireysel bir salihlik yeterli olabilir mi?* (08.08.2014).

SONUÇ ve TARTIŞMA

Kadın ve kadınlık tartışmaları uzun bir süre daha toplumsal araştırmaların temel problemi olmaya devam edecektir. Eski ve yeninin odağındaki kadın aynı zamanda gelenek ve din arasındaki uzlaşma alanında merkezi bir yerde durmaktadır. Kadının topluluk içindeki konumunu kimi zaman din ile kimi zaman ise gelenekle açıklayan kadın araştırmaları literatürü için bu çalışma oldukça önemlidir.

Bu çalışma “*Diyanet İşleri Başkanlığı kadını nasıl tanımlıyor? Toplumsal alanda kadını ilişkilendirdiği temel bağlamlar nelerdir?*” sorusundan hareketle hazırlanmıştır. Çalışmada “*2006-2016 yılları arasında yayınlanmış olan hutbeleri*” dikkate alınmış ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İslam dininde kadının durduğu yeri de ortaya koyması bağlamında hutbelerde işlenen kadın olgusu incelenmiştir. Araştırmada Türkiye’de 2006-2016 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan 596 hutbe taranmış (Bayram namazı hutbeleri de dahil) bunlar içerisinden 43 hutbe değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirmeye alınan bu hutbelerin, “*kadın olgusu*” bağlamında hangi başlıklarla cami cemaatine sunulduğuna bakılmış ve arkasından hutbeler kategorik sınıflamaya tabi tutulmuştur. Kategorik sınıflama “*mahremiyet ve iffet, şiddet, aile ve diğer konular*” biçiminde yapılmıştır. Araştırmanın ilk bölümünde kadın ve kadınlık tartışmalarına dair literatür değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca kadına dair toplumsal ve dini tartışmalar gündeme getirilmiştir. Çalışmanın diğer bölümü ise Diyanet İşleri Başkanlığı’nın dini bir kurum olarak üstlendiği misyon tartışılmış arkasından hutbelerin de bir aracı olarak görüldüğü yaygın din eğitiminden bahsedilmiştir. Hutbenin tarihçesinden yola çıkan çalışmada hutbelerde verilmek istenen mesaj, hutbelerin toplumsal ve sosyal alandaki önemi hakkında bilgiler verilmiştir.

Kadınla ilişkili hutbeler doğrudan ve dolaylı şeklinde iki ayrı başlıkta düşünülmüştür. Doğrudan olanlar, ana başlıklarında kadın ifadesinin yer aldığı hutbelerdir. Dolaylı olanlar ise hutbenin içeriğinde bir şekilde kadınla ilgili ifadelerin yer aldığı hutbelerdir. Hutbelerde öncelikle kadın ve erkek arasında dinen hiçbir ayırımın olmadığı ve İslam’da cinsiyet

ayrımının gözetilmediği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu şekilde toplumda var olan kadın-erkek arasındaki cinsiyet ayrımından doğan sorunların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise “aile” kurumunun önemine dikkat çekerek bu bağlamda kadınlara, hak ettikleri değerin verilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Aile kurmak için bir eşe ihtiyaç olduğu, erkeklerin eşlerine sadık olması ve onlara önem vermesi anlatılmıştır. Bir diğer önemli konu ise “şiddet” tir. İncelenen bu yıllar arasındaki olaylardan da yola çıkılarak, şiddetin yanlış olduğu, dinde şiddete yer olmadığı, kadınlara şiddet etmenin İslam ile bağdaşmadığı mesajı verilmiştir. Ve daha sonra ise terör, savaş, kitle iletişim araçları gibi konular etrafında da “kadın olgusu” değerlendirilmiştir.

Aile hutbelerinde özellikle Batı toplumlarında kadının geçmişten bugüne göremediği değere yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Kadın-erkek arasındaki sevgi ve rahmetin ilahi kökenli olduğu söylenirken bazı hutbelerde bu birlikteliğin topluma iyi eğitilmiş bireyler yetiştirme amacına dönük olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca “onlar bize, biz onlara Allah’ın emanetiyiz” söylemi kadını klasik ataerkil söylemin dışına çıkartması bağlamında dikkate değerdir. Ancak “biz” ifadesinin “erkeklerle”, “onlar” ifadesinin ise “kadınlara” gönderme yapması ve kadın-erkek kavramlarının hiçbir şekilde kullanılmaması bahsi geçen klasik ataerkil söylemin yeniden inşa edilmesine bir örnektir. Çünkü hutbelerde kadın anonimdir. Erkek anonim değildir; çünkü Cuma hutbelerinin camide kamuya açık okunduğu düşünüldüğünde erkek doğrudan muhataptır. Kadın bir yerde “kızımız” şeklinde bir başka yerde “evladımız” şeklinde anılmaktadır. Başka bir hutbede kadının konumlandırılışı “Allah’ın bize bir emaneti olan eşimiz” iken diğerlerinde “anne” rolüne atıfla yapılan betimlemelerin ön plana çıktığı görülmektedir. “İlk sığınağımız anamız” veya “kadın anamızdır” şeklinde kullanılan söylemler kadını analığın zorluk dereceleri üstünden tanımlanmaktadır. Erkeğin kadına muhtaç oluşunun onların bir anne olarak toplumsal konumlandırılışıyla doğrudan ilişkilidir. Ayrıca kadını eş olarak tanımlama ve yerine getirilen rollerin zorluk derecesine göre değer atfetme de aile kategorisinde sunulan hutbelerde sıklıkla karşımıza çıkan temel noktalar.

Kadınlık ve kadın tartışmalarında herhangi bir yere konumlandırılmaya çalışılan hutbelerde dikkat çeken temel sorunsallardan bir diğeri kadın konusunun hutbeler içerisinde oldukça düşük olan oranıdır. 596 hutbe içerisinde kadına ayrılan payın %7,21 olduğu düşünüldüğünde bu oranın karşılık gel(eceği)diği alan daha iyi anlaşılacaktır. Hutbelerin yıldan yıla benzer gün ve haftalarda birbirlerini tekrar eden içerikleri de insanın aklına aslında kadınlıkla ilgili hutbelerde “yeni olan nedir?” sorusunu getirmektedir. Burada eleştirel olarak takınılması gereken tutumun DİB’in 2007 yılında yayınladığı hutbeyle 2016 yılında aynı bağlamla karşılaşıldığında ortaya çıkması gerekir. DİB’in 10 yıllık süre zarfında hutbelerde kullandığı dil ve içeriği yenilememesi güncel gelişmeleri ne kadar takip edebildiği sorusunu akla

getirmektedir. Nitekim sosyal medyanın ve iletişim araçlarının çok hızlı bir şekilde dönüştürdüğü bir gündelik hayat içerisinde yaşadığımız varsayıldığında DİB'in geçmiş hutbeleri benzer içeriklerle cemaatin gündemine getirmesi hutbelerin gündelik fonksiyonunu tartışmaya açmaktadır. DİB'i devletin resmi bir kurumu olarak kabul ettiğimizde, hutbelerdeki adı geçen bu benzerliklerin propagandadan öteye geçemediği algısını ortaya çıkarmaktadır. Propagandaya dönüştürülmüş dini bilgi de bir süre sonra insanlarda “*dikkate alınmayan bir yavanlığa*” dönüşmektedir. Burada yavanlıktan kasıt hutbelerin hitap ettiği kitle dikkate alındığında anlamlı bir karşılık bulmasına gönderme yapmaktır.

Bu eleştirelilik bir kenara bırakılırsa her hafta DİB'in hutbelerin kitlesel gücünden yararlanarak toplumu aydınlatma talebi önemli bir pratiktir. Ancak toplumu ne kadar aydınlattığına ve dönüştürebildiğine net bir yanıt bulmak mümkün değildir. Bütün bunlara rağmen hutbelerde düşük de olsa kadına yer ayrılmış olmasını önemsemek gerekir. Son olarak DİB'in kurumsal olarak kadınla ilgili farklı kurumlarla ve sivil toplum örgütleriyle işbirliği yaparak kadınla ilgili farkındalıkları oluşturma amacıyla yürüttüğü çalışmaların, ileriki dönemlerde toplumsal karşılığı olacağı varsayılabilir.

Kaynakça / References

- Ak, Kübra (2011). “İslam’da Caminin Önemi”, *Farabi e-dergi*, Yıl:1, Sayı:1, ss.82-93.
- Aktaş, Cihan (1991). “Kadının Toplumsallaşması ve Fitne”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:4, ss.251-259.
- Aktaş, Gül (2013). “Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği: Erkek Egemen Bir Toplumda Kadın Olmak”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:30, Sayı:1, ss.53-72.
- Altaş, Nurullah (2002). “Türkiye’de Örgün Öğretimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme)”, *Marife*, Sayı 1, ss. 219-229.
- Arat, Yeşim & Altınay, Ayşegül (2008). *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Arıkan, Çiğdem (2008). “Sosyal Hizmetler Açısından Şiddet ve Bir Türü Olarak Evlilikte Kadına Yönelik Şiddet”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Dergisi*, Sayı:5/1, ss.75-97.
- Aycan, İrfan (2013). “İslam Geleneğinde Cami ve Kadın”, *Cami, Kadın ve Aile*, (Haz.Mustafa Yeşilyurt), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ss.13-21.
- Badran, Margot (2014). “İslami Feminizm: Nedir?”, (iç) *İslami Feminizmler (ed.Zehra Ali/ Çev:Öykü Elitez)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başak, Suna (2013). “Toplumsal Cinsiyet”, (iç) *Sosyolojiye Giriş*, (ed. Hayati Beşirli ve İhsan Çapçioğlu), Ankara: Grafiker Yayınları.

- Bayraktar, M. Faruk (1995). "Ailenin Eğitim Görevi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, ss.117-142.
- Beauvoir, Simone de (1993). *Kadın "İkinci Cins" 1 - Genç Kızlık Çağı*, (Çev: Bertan Onaran), İstanbul: Payel Yayınları.
- Bell, Daniel (1977). "The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion", *British Journal of Sociology*, 28/4, ss.419-449.
- Berger, Peter L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği* (Çev: A. Coşkun), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berger, Peter L. (1995). "Dini Kurumlar" (çev: A. Çiftçi), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:9, ss.425-465.
- Berger, Peter L. (1999). "The Desecularization of the World: A Global Overview", (in) *The Desecularization of the World: Resurgent Religion in World Politics*, (ed. Peter L. Berger), Washington: Ethics and Public Policy Center, pp.1-18.
- Berktaş, Fatmagül (2006). *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2009a). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın - Hıristiyanlıkta ve İslamiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırılmalı Bir Yaklaşım*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2009b). "Feminist Teorinin Önemli Bir Alanı: Cinsellik", *Cogito*, Sayı:58, ss.58-72.
- Bilgin, Beyza (1995). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Yeni Çizgi Yayınları.
- Bilgin, Nuri (1999). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikleri ve Örnek Çalışmalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bodur, Hüsnü E. (2014). "Dünya Değerler Araştırması Verilerine Göre İslam Medeniyeti Algısı ve Kadın-Erkek İlişkileri: Neo-Oryantalist Bir İnşaa mı?", *Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi*, Muğla.
- Bora, Aksu (2005). *Kadınların Sınıfı Ücretli Ev Emegi ve Kadının Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruce, Steve (1996). *Religion in the Modern World from Cathedrals to Cults*, Oxford: Oxford University Press.
- Çapçioğlu, İhsan (2016). "Tanzimattan Günümüze Muhafazakar Kadın Algısındaki Değişimler", *Dini Araştırmalar Dergisi (Kadın Özel Sayısı)*, Cilt:19, Sayı:49, ss.271-291.
- Çiçek, M. Halil (2013). "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, ss.1-18.
- Dam, Hasan (2002). "Yetişkinlerin Din Eğitimi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Dursun, Davut (1992). *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul: İşaret Yayınları. Fiske, John (2003). *İletişim Çalışmalarına Giriş*, (Çev.: Süleyman İrvan), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Godelier, Maurice (1982). "The Ideal in the Real", (in) *Culture, Ideology and Politics* (ed. Raphael Samuel and Gareth S. Jones), Londra: Routledge&Kegan Paul.

Gökçe, Orhan (2001). *İçerik Çözümlemesi-Sosyal Bilimlerde Bir Araştırma Yöntemi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Gün, Ayşegül (2012). “Yaygın Din Eğitimi Kapsamında Kadınların Eğitimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:32, ss.237-272.

Gürhan, Nazife (2010). “Toplumsal Cinsiyet ve Din”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: IV, ss.58-80.

Işık, S. Nazik (2002). “1990’larda Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Hareketi İçinde Oluşmuş Bazı Gözlem ve Düşünceler”, (iç) *Türkiye’de Feminizm (Der.Aksu Bora)*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.41-72.

İrvan, Süleyman (2000). “Metin Çözümlemelerinde Yöntem Sorunu”, *1. Ulusal İletişim Sempozyumu Bildiri Kitapçığı-Medya ve Kültür*, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Dergisi Yayınları, ss.73-86.

Kandiyoti, Deniz (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Dönüşümler*, (Çev:Aksu Bora vd.), İstanbul: Metis Yayınları.

Karagöz, İsmail & Diğerleri (2006). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Karahan, Fatma Bayraktar (2013). *Caminin Fonksiyon Çeşitliliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Kayadibi, Fahri (1999). “Cumhuriyet Dönemi İmam-Hatiplik ve Vaizlik”, *Din Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:6, ss.145-180.

Kayadibi, Fahri (2001). “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitiminde Yeri ve Fonksiyonu”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8, ss.37-54.

Kerestecioğlu, İnci (2004). “Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu: Kazanımlar ve Sorunlar, (iç) *Türkiye’de ve Avrupa Birliği’nde Kadının Konumu: Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar (ed. Fatmagül Berktaş)*, İstanbul: KADER Yayınları, ss.35-54.

Kesgin, Safiye (2016). “Toplumdaki Kadın Algısına Katkısı Açısından Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an Kursları Programına Yönelik Öneriler”, *Dini Araştırmalar (Kadın Özel Sayısı) Dergisi*, Cilt:19, Sayı:49, ss.321-346.

Köktaş, M. Emin (1993). *Türkiye’de Dini Hayat*, İstanbul: İşaret Yayınları.

Köysüren, Aliye Çınar (2013). *Kültürel ve Dini Algıda Toplumsal Cinsiyet*, Ankara: Sentez Yayıncılık.

Krippendorff, Klaus (2004). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Kurnaz, Şuayip (2013), “Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir.

Lather, Patti (1991). *Getting Smart: Feminist Research and Pedagogy with/in The Postmodern*, New York: Routledge.

Lorber, Judith (1994). *Paradoxes of Gender*, New Haven: Yale University Press.

- Mardin, Şerif (1992). *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Moghadam, Valentine M. (2002). “Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate”, *Signs: Joournal of Women in Culture and Society*, Vol.27, No.4, s.1135-1171.
- Muşta, Muammer (1999). “Sekülerleşme, Laiklik, Demokrasi ve Eğitim”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necati Öner Armağanı)*, Cilt:40, Sayı:1, ss.461-473.
- Nagl-Docekal, Herta (2009). “Feminist Felsefenin Geleceği”, *Cogito*, Sayı:58, ss.219-224.
- Okumuş, Ejder (2003). *Toplumsal Değişme ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Öztürk, Şükrü (1999). “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimi ve Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, ss.32-33.
- Sabbah, Fetna Ayt (1992). *İslam’ın Bilinçaltında Kadın* (çev: Ayşegül Sönmezay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sancar, Serpil (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sancar, Serpil (1991). *Din, Siyaset ve Kadın*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Savran, Gülnur (2008). “80’li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası”, (iç) *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri* (ed. Fatma Gülçiçek ve Diğerleri), İstanbul: Amargi Yayınları.
- Sayın, Önal (1990). *Aile Sosyolojisi: Ailenin Toplumdaki Yeri*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Scott, Joan W. (1988). *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press.
- Şimşek, Eyüp (2013). “Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı:9, ss.391-414.
- Tekeli, Şirin (1998). “Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme”, (iç) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (ed.A. B. Hacimirzaoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, Şirin (2015). *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, Mustafa (2009). “Kadın Nasıl Bir Varlık? Otonomlaşmak İsterken Köleleşmek”, *EskiYeni*, Sayı:12, ss.5-15.
- Tılıç, Rozenberg (1997). *Aile İçi Şiddet: Bir Sosyolojik Yaklaşım*, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Toker, İhsan (2012). “Toplumsal Cinsiyet ve Din”, (iç) *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçioğlu), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Turner, Bryan S. (2003). *Oryantalizm Postmodernizm ve Globalizm* (Çev:İbrahim Kapaklıkaya), İstanbul: Anka Yayınları.

Yavuzer, Hasan (2008). “Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Yapılanması İçinde Cami Hizmetlerine Sosyolojik Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 12, ss.184-185.

Yeter, Elife (2015). “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Özneliği ve Din”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, ss.189-210.

Yıldırım, Aysel (1998). *Sıradan Şiddet*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

Yılmaz, Hüseyin (2007). “Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi”, *Değerler Eğitim Dergisi*, Cilt: 5 Sayı:14, ss.107-129.

Yılmaz, Hüseyin (2003). *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Yılmaz, Sinan (2012). *Türkiye’de Ailenin Dönüşümü*, İstanbul: Divan Kitap.